

Universiteit
Leiden
The Netherlands

1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Waling, G.H.

Citation

Waling, G. H. (2016, May 24). *1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/39702> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waling, G.H.

Title: 1848 : Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Issue Date: 2016-05-24

Inleiding

- 1 Zie APP AA 427 – Événements divers 1848 (dossier 'Feuilles trouvées aux Tuileries le 25 février 1848', waarin een verslag van ene Delozanne die meedelichtig was aan de troonverbranding en die tevens clublid was in de Faubourg Saint-Jacques).
- 2 Dit suggereert bijvoorbeeld het affiche 'AUX ARMES! AUX TUILERIES!', dat werd toegeschreven aan de revolutionair Villiaumé, gereproduceerd door Victor Bouton ed., *Les affiches rouges. Reproduction exacte et histoire critique de toutes les affiches ultra-républicaines placardées sur les murs de Paris depuis le 24 février 1848* (Parijs 1851) 6.
- 3 Zie bijvoorbeeld het affiche 'APPEL AU PEUPLE', ondertekend door de 'Barricade du Collège de France'; toegeschreven aan ene Bourgeon, afgedrukt in Alfred Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires. Collection complète des professions de foi, affiches décrets, bulletins de la République, fac-simile de signatures* (Parijs 1852) 21.
- 4 'Nous assistons, depuis le 24 février, au spectacle le plus extraordinaire qu'aucun peuple ait jamais offert depuis l'origine du monde. La presse est proclamée libre de toute entrave; tous les Français, sans exception, jouissent du droit illimité d'exprimer leur pensée. Les mots *Liberté, Égalité, Fraternité* sont inscrits au frontispice de tous les monuments publics et répétés par toutes les bouches; on entend crier sans cesse et partout que les citoyens égaux et frères, et que le bonheur individuel doit être une émanation directe du bonheur commun.' Aldus de gematigd-republikeinse oud-hoogleraar filosofie M.E. Rousseau, 'Mission des clubs', *Le Conservateur de la République* (16-4-1848); ook uitgegeven in het boekje *La République portera-t-elle un président?* (Parijs 1848). Alle vertalingen uit het Frans, Duits en Engels in dit boek zijn van de auteur, tenzij anders aangegeven.
- 5 Zie voor *facsimile*-uitgaven van een grote hoeveelheid affiches: Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*; Bouton ed., *Les affiches rouges*.
- 6 Bouton ed., *Les affiches rouges*, 9-10.
- 7 *La Liberté (journal de Lyon)* berichtte op 8 mei 1848 dat er in Parijs in de ruim twee maanden sinds de revolutie al 118 nieuwe kranten waren opgericht.
- 8 Zie Jacques Godechot, *La presse ouvrière, 1819-1850, Angleterre, Etats-Unis, France, Belgique, Italie, Allemagne, Tchécoslovaquie, Hongrie* (Bures-sur-Yvette 1966); Ronald Gosselin, *Les almanachs républicains. Traditions révolutionnaires et culture politique des masses populaires de Paris, 1840-1851* (Parijs en Sainte-Foy 1992); Jean Gustave Wallon, *Revue critique des journaux publiés à Paris depuis la Révolution de février jusqu'à la fin de décembre* (Parijs 1849). Zie ook de digitale collectie 'Archives Unbound: Newspapers of the French Revolution 1848' (British Library Newspaper Library, Colindale, Londen; gale.cengage.co.uk).
- 9 Jonathan Sperber, *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 2007) 33, 160-162, 177-178.
- 10 Maurice Agulhon, *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880* (Parijs 1979) 85.

- 11 Bijvoorbeeld J. Journet, 'Le réveil des travailleurs', BHVP 29805 (no. 14); ook gepubliceerd in *La Commune de Paris*, 12-3-1848; *La Marseillaise des cotillons (chant des suffragettes)* (Parijs 1848); A. Constant, 'Marseillaise van het Volk' (Parijs februari 1848); en de *Marseillaise pacifique*, gezongen op het *Fête de Fraternité* (14 mei 1848). Programmaboekje in AN AB-XIX-681, dossier 7.
- 12 'Non! ce n'est point de l'or qu'il faut sur ses blessures; / Il lui faut des droits et du pain! [...] / Son droit, c'est d'être enfin compté dans la balance / Où doit se peser son destin; / Ce qu'il veut, c'est qu'enfin sur le sol de la France / Chaque homme soit citoyen!' Eugène Pottier, 'Le Peuple' (april 1848), www.histoiredefrance-chansons.com/index.php?param1=mil170.php (geraadpleegd 15-4-2013).
- 13 Zoals het *Fête de la Fraternité* van 14 mei en het *Fête de la Concorde* van 21 mei – beide op het Champs-de-Mars; programma- en liedboekjes in AN AB-XIX-681, dossier 7.
- 14 BHVP MS 1055 bevat een archiefmap over Ledru-Rollin, met daarin een financiële afrekening van de regeerperiode van de Tijdelijke Regering, gemaakt in 1849. Over de *plantations sauvages*: Agulhon, *Marianne au combat*, 87.
- 15 Ibidem, 91-94.
- 16 Ibidem, 88-120.
- 17 Zie A.-R. de Liesville, *Histoire numismatique de la Révolution de 1848 (ou description raisonnée des Médailles, Monnaies, Jetons, Repoussés, etc. relatifs aux affaires de la France)* (Parijs 1877; gevonden in BHVP 109858).
- 18 Sperber, *The European revolutions*, 159, passim.
- 19 'Frères! aux clubs donc; partout des clubs, que les clubs éclairent la France. Tout pour le peuple et par le peuple.' Dit citaat is toegeschreven aan Marie-Joseph Sobrier; Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 276.
- 20 'Paris avait la fièvre des clubs.' Louis-Antoine Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution de 1848* 111 (Parijs 1866) 290. De auteur was zelf een gematigd republikein en bedoelde de beeldspraak 'clubkoorts' kritisch, zoals Tocqueville het had over de 'koortsige en onregelmatige symptomen' in de Franse samenleving van de jaren 1830 en 1840; Alexis de Tocqueville, *Herinneringen* (orig. 1850; Den Bosch 2010) 33.
- 21 Naar het ooggetuigenverslag van Ernst Benda, aldus gebruikt in een artikel door zijn nazaat Ernst Benda, 'In Berlin ist Revolution – Erinnerungen eines Berliners an 1848', *Der Bär von Berlin* (1988) 23-36, aldaar 33-34. Zie ook Rüdiger Hachtmann, *Berlin 1848. Eine Politik- und Gesellschaftsgeschichte der Revolution* (Bonn 1997) 204-208.
- 22 Benda, 'In Berlin ist Revolution', 33-34; Hachtmann, *Berlin 1848*, 216.
- 23 'Mit Blitzschnelle seh ich an den Ecken / Mit wen'gen Mittlen Barrikaden baun. / Nur wen'ge Waffen, um den Muth zu wecken, / Das Herz, die Faust, sie gaben nur Vertraun. / Reich oder arm, die Schranke war gefallen, / Ob Proletarier, ob Bürgersmann – / Die Kraft, wir suchten sie nicht in den Zahlen, / in eignern Brust – Wohl denken wir daran!' Uit het lied 'Der Bürger und der Proletarier Berlins sich die Ereignisse des 18. und 19. März vergegenwärtigend', door dichter 'Gäde' (Berlijn s.d.); Friedländer Band 1, doc. 453.
- 24 Zie de Friedländer Sammlung en heruitgaven als K. Obermann ed., *Flugblätter der Revolution. Eine Flugblattsammlung zur Geschichte der Revolution von 1848/49 in Deutschland* (Berlijn (DDR) 1970); Sigrid Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848 in Berlin* (Stuttgart 1979).

- 25 Georg Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand* (Hamburg 1848) 2.
- 26 Robert Springer, *Berlin's Strassen, Kneipen und Clubs im Jahre 1848* (Berlijn 1850) 64-98.
- 27 Hachtmann, *Berlin 1848*, 41, 989-990.
- 28 Door dergelijke boeken uit te geven kon de Zeitungshalle de censuur op kranten (en dus op de *BZH*) omzeilen. Met dank aan Sander van Diepen, "Alles für das Volk, alles durch das Volk". De *Berliner Zeitungshalle* gedurende de Maartrevolutie in Berlijn 1848' (BA-werkstuk; Leiden 2014). Zie ook *BZH* (4-3-1848 en 5-3-1848).
- 29 *BZH* (19-3-1848).
- 30 Affiche verspreid door enkele Berlijners onder de naam 'Commission für die Bürgerbewaffnung' (21-3-1848); ZLB1, Mappe 1.
- 31 'Bürger Berlins! [...] die letzten Truppen haben die Stadt verlassen, um erst mit Eurer Zustimmung zurückzukehren. [...] Die Sicherheit der geheiligten Person des Königs und der ganzen Stadt ruht allein in Eurer Hand. Krönt das ruhmvoll begonnene Werk durch Aufrechthaltung der Ordnung und durch Wiederherstellung des Vertrauens.' Ibidem.
- 32 'Er hat uns recht leid getan, er sah doch sehr niedergeschlagen aus', aldus de herinnering van Hans Viktor von Unruh (1806-1886), die later in 1848 voorzitter zou worden van het Pruisische parlement; geciteerd bij K. Obermann, *Einheit und Freiheit. Die deutsche Geschichte von 1815-1849 in zeitgenössischen Dokumenten dargestellt* (Berlijn 1950) 287.
- 33 Dr. August Pauli, 'Frühling-Anfang' (Berlijn, 20-3-1848), Friedländer Band 1, doc. 286; Dr. Friedrich Eylert, 'Der 19. März 1848. An Friedrich Wilhelm IV., den geliebten König eines freien Volkes' (Berlijn 1848).
- 34 Pauli, 'Frühling-Anfang'.
- 35 Aldus de *Badische Zeitung* (15-3-1848), volgens Hans Jessen ed., *Die Deutsche Revolution 1848/49 in Augenzeugenberichten* (München 1973) 71.
- 36 Hachtmann, *Berlin 1848*, 162-167.
- 37 'Alles für das Heil der Welt! / Volk von Gottes Gnaden! / Jeder Gauner wird ein Held / Auf den Barrikaden!'; 'Also hausen durch das Land / die unsauberen Geister, / bis das Kreuz mit fester Hand / drüber schlägt der Meister; / [...] Gegen Demokraten / Helfen nur – Soldaten.' Wilhelm von Merckel, *Demokratenlied* (Berlijn 1848). LA F Rep. 310, doc. 3287c. Ook bekend onder de titel *Die fünfte Zunft*, als zodanig geciteerd in de anonieme uitgave *Gegen Demokraten helfen nur Soldaten* (Berlijn, eind november 1848); ZLB2, Mappe 18-38.
- 38 Zie voor een uitgebreide verantwoording de noten, archieflijst en literatuurlijst achter in dit boek. Het archief van de Parijse politie is helaas in de Commune van 1871 in vlammen opgegaan, waarmee veel informatie over de vervolging van de clubs is vernietigd. Daarnaast zijn van de clubs en clubleiders weinig eigen archieven overgeleverd, maar wel zijn veel van hun gedrukte documenten bewaard gebleven.
- 39 Aristide R. Zolberg, 'Moments of madness', *Politics & Society* 2 (1972) 183-207.
- 40 Ibidem, o.a. 183.
- 41 De Duitse dichter Julius Minding schreef al in 1848 het gedicht 'Völkerfrühling' en ook in het Frans werd de term *printemps du peuple* gebruikt als symbool voor 1848.

- 42 Het verlangen naar verandering, een gevoel van macht en een geloof in de toekomst vormen doorgaans een vruchtbare bodem voor een massabeweging, volgens Eric Hoffer, *The true believer. Thoughts on the nature of mass movements* (New York; orig. 1951, 2010) 6-9. Zie ook de recente uitwerking van Hoffer: Colin J. Beck, *Radicals, revolutionaries, and terrorists* (Cambridge 2015).
- 43 Zo luidt de klacht van Maurice Agulhon, *Les quarante-huitards* (Parijs 1975) 9-15. Zie ook Thomas Nipperdey, 'Kritik oder Objectivität? Zur Beurteilung der Revolution von 1848', in: ibidem, *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte* (Göttingen 1976) 259-278.
- 44 Een toonaangevende studie met deze invalshoek, waarin vooral de politieke cultuur van 1848 centraal staat, is Sperber, *The European revolutions*.
- 45 Ibidem, 175.
- 46 Zie ook Marx' interpretatie van de Februarirevolutie en haar nasleep: Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon* (1852).
- 47 Voor een overzicht: Andreas Dorpalen, *German history in marxist perspective. The East German approach* (Detroit (MI) 1985) 203-218. Waar in dit boek Oost-Duitse literatuur is gebruikt, staat in de verwijzingen 'DDR' vermeld – het gaat daarbij vooral om bronnenuitgaven zonder (of los van de) ideologische interpretatie.
- 48 Zie Eric Hobsbawm, *The age of revolution. Europe 1789-1848* (Londen 1962) vooral 297-308; John M. Merriman, *The agony of the Republic. The repression of the left in revolutionary France, 1848-1851* (New Haven (CT) 1978) xxv-xxx.
- 49 Algemene literatuur over 1848 met speciale aandacht voor de economie: Roger Price ed., *Revolution and reaction. 1848 and the Second French Republic* (Londen en New York 1975); David Ward, *1848. The fall of Metternich and the year of revolution* (New York 1970). Er bestaan uiteraard ook uitsluitend economische interpretaties van 1848 zoals Helge Berger en Mark Spoerer, 'Economic crises and the European revolutions of 1848', *The Journal of Economic History* vol. 61, nr. 2 (2001) 293-362. Voorbeelden van sociaal-historische studies met een nadruk op genderverhoudingen: Saskia Poldervaart, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagend feminisme van de utopisch socialisten* (Amsterdam 1993); Carol E. Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France. Gender, sociability, and the uses of emulation* (Oxford 1999); Carola Lipp en Beate Bechtold-Comforty, *Schimpfende Weiber und patriotische Jungfrauen. Frauen im Vormärz und in der Revolution 1848/49* (Moos 1986). Sommige wetenschappers onderzochten een bepaalde sociale groep, zoals John G. Gallaher, *The students of Paris and the Revolution of 1848* (Carbondale (IL) 1980).
- 50 De specialisatie heeft gestalte gekregen in een reusachtig aantal artikelen, proefschriften en publicatiesboeken. Dit illustreren de (vooral Duitse) bundels waarin diverse lokale en thematische geschiedenissen van 1848 zijn samengebracht, zoals Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche eds., *Europa 1848. Revolution und Reform* (Bonn 1998); Heiner Timmermann ed., *1848. Revolution in Europa. Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen* (Berlijn 1999). Over de behoefte aan lokale studies: Dieter Langewiesche, 'Die Revolution von 1848/49 in europäischen Kontext. Bemerkungen zu einer Regional- und Lokalforschung in vergleichender

- Absicht', in: Dieter Langewiesche ed., *Demokratiebewegung und Revolution 1847 bis 1849. Internationale Aspekte und europäische Verbindungen* (Karlsruhe 1998) 185-194.
- 51 Populair van opzet is Mike Rapport, *1848. Year of revolution* (New York 2009). Academischer is Sperber, *The European revolutions*.
 - 52 Zoals Maurice Agulhon, *The Republican experiment, 1848-1852* (Cambridge, New York en Parijs 1983); ibidem, *Les quarante-huitards*. Over sociabiliteit: ibidem, *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*. Cahiers des annales (Parijs 1977). Over symboliek: ibidem, *Marianne au combat*. Op het werk van Agulhon wordt nog steeds voortgeborduurd, zie de recente bundel van Gérard Monnier en Evelyne Cohen ed., *La République et ses symboles. Un territoire de signes* (Parijs 2013).
 - 53 Bijvoorbeeld R. Gossez, *Les ouvriers de Paris. I: L'organisation, 1848-1851* (Parijs 1967); *Le mouvement ouvrier de 1835 à 1848* (Parijs 1979); William H. Sewell, *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848* (Cambridge en New York 1980); William H. Sewell, 'Corporations républicaines: the revolutionary idiom of Parisian workers in 1848', *Comparative Studies in Society and History* 21 (1979) 195-203.
 - 54 Peter H. Amann, *Revolution and mass democracy. The Paris club movement in 1848* (Princeton (NJ) 1975).
 - 55 Roger V. Gould, *Insurgent identities. Class, community, and protest in Paris from 1848 to the Commune* (Chicago (IL) 1995); Jill Harsin, *Barricades. The war of the streets in revolutionary Paris, 1830-1848* (New York 2002); Roger Price, *People and politics in France, 1848-1870* (Cambridge 2004); Louis Hincker, *Citoyens-combattants à Paris, 1848-1851* (Villeneuve d'Ascq 2008).
 - 56 Samuel Hayat, *1848. Quand la République était révolutionnaire* (Parijs 2014); Price, *People and politics*. Zie Hayat (355-394) voor een actuele en uitgebreide bronnen- en literatuurlijst over allerlei facetten van 1848 en het republicanisme in Frankrijk. Een recente, rechtshistorische analyse is daarnaast Arnaud Coutant, *1848. Quand la République combattait la démocratie* (Parijs 2009). Hierbij hoort ook een politiekhistorische herwaardering van electorale praktijken in 1848, zoals van Vincent Villette, *Apprendre à voter sous la IIe République. Le suffrage de masse dans le département de la Seine, 1848-1851* (Parijs 2013).
 - 57 Dit gebeurde aan weerszijden van de Duitse muur, bijvoorbeeld door Dieter Dowe en Toni Offermann eds., *Deutsche Handwerker- und Arbeiterkongresse, 1848-1852* (Berlijn en Bonn 1983); Joachim Paschen, *Demokratische Vereine und preußischer Staat. Entwicklung und Unterdrückung der demokratischen Bewegung während der Revolution von 1848/49* (München en Wenen 1977); Heinz Habedank e.a. eds., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung. 1. Von den Anfängen bis 1917* (Berlijn (DDR) 1987).
 - 58 Hachtmann, *Berlin 1848*.
 - 59 Springer, *Berlin's Strassen*; Adolf Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik. Darstellung der Berliner Bewegungen im Jahre 1848 nach politischen, sozialen und literarischen Beziehungen* (Berlijn 1851).
 - 60 'Hauptschauplätze' (samen met Wenen), aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 20.
 - 61 Ilja Mieck, Horst Möller en Jürgen Voss eds., *Paris und Berlin in der Revolution 1848* (Gemeinsames Kolloquium der Stadt Paris, der Historischen Kommis-

- sion zu Berlin und des Deutschen Historischen Instituts (Paris, 23.-25. November 1992); Sigmaringen 1995).
- 62 Wolfram Siemann vatte in zijn bijdrage de geschiedenis samen van de politieke verenigingen in Berlijn in 1848, zonder iets nieuws toe te voegen; ibidem, 79-87. Een andere internationale bundel biedt eveneens vergelijkende inzichten, maar dan over Frankrijk, Duitsland en Zwitserland in de periode 1750-1850: Etienne François ed., *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse, 1750-1850* (Parijs 1986). De auteurs bespreken vooral sociabiliteit en burgercultuur, maar besteden ook aandacht aan de 'politiseren' daarvan en aan de eerste politieke verenigingen. Helaas blijven ook hun bijdragen inhoudelijk, geografisch en thematisch beperkt.
 - 63 Over 1848 in dit verband, zie Axel Körner ed., *1848 – A European Revolution? International ideas and national memories of 1848* (Londen en New York 2000).
 - 64 Michael Werner, 'Étrangers et immigrants à Paris autour de 1848: L'exemple des Allemands', in: Mieck, Möller en Voss eds., *Paris and Berlin*, 199-213. (Over buitenlanders in Berlijn, zie Ilja Mieck, 'Ausländer und Immigranten in Berlin 1848', in: ibidem, 215-228.)
 - 65 *La Commune de Paris. Moniteur des clubs* (12-3-1848).
 - 66 *La Commune de Paris* (15-3-1848); Ulrike Ruttmann, *Wunschkbild, Schreckbild, Trugbild. Rezeption und Instrumentalisierung Frankreichs in der Deutschen Revolution von 1848/49* (Stuttgart 2001). Voor berichten over en weer zie de artikelen Wilhelm Kreutz, 'Das Bild der Pariser Februarrevolution in Deutschland' en René Pillorget, 'Berlin en Mars 1848, vu par la presse parisienne', beide in Mieck, Möller en Voss eds., *Paris and Berlin*, resp. 241-268 en 269-277. Enkele Duitse krantenberichten over de Juniopstand zijn verzameld in het marxistische boekje van Helmut Neef, *Vier Tage rote Fabnen in den Straßen von Paris. Die Kämpfe des Pariser Proletariats im Spiegel deutschsprachiger Presse* (Berlijn (DDR) 1983).
 - 67 'man hörte diesen Ausdruck [Arbeiter], der früher mit dem verächtlichen Worte "Knote" einerlei Bedeutung gehabt hatte, jetzt mit besonderem Nachdrucke aussprechen, ja man kokettirte sogar damit. Oft hörte man sein gekleidete und scheinbar gebildete Männer in Bierhäusern sagen: "das verstehe ich nicht, ich bin nur ein simpler Arbeiter.'" Springer, *Berlin's Strassen*, 40.
 - 68 'Ohne die französischen Revolution wäre Berlin noch bis auf diese Stunde ruhig und hätte nicht kennen lernen, was es heißt: Bürgerkrieg. Die französische Revolution erhitze die deutschen Gemüther mit dem edelsten Feuer der Begeisterung für die schmachlich verkannten, verhöhnten Rechte der Menschen.' Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand*, 5.
 - 69 Dieter Langewiesche, 'Kommunikationsraum Europa: Revolution und Gegenrevolution', in: ibidem ed., *Demokratiebewegung und Revolution*, 11-35, aldaar 11-12.
 - 70 Zie over de toegevoegde waarde van *transfer*-onderzoek: Henk te Velde, 'Political transfer. An introduction', *European Review of History* (2005) 205-221, aldaar o.a. 210-212. In deze definitie van *political transfer* is 1848 een schoolvoorbeeld, hoewel 1848 niet alleen een overname van ideeën en praktijken liet zien op nationale schaal, maar ook een uitwisseling tussen steden en gebieden: Claus Möller Jørgensen, 'Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848',

- European Review of History* vol. 19, nr. 2 (2012) 201-227. Revolutionaire ideeën werden al aan het einde van de achttiende eeuw op grote schaal internationaal uitgewisseld, stelt Janet Polasky, *Revolutions without borders. The call to liberty in the Atlantic world* (New Haven (CT) 2015).
- 71 Dit gold voor de *carbonari*-gemeenschappen, voor zover ze niet waren opgegaan in Mazzini's beweging 'Jonge Italië'; Justine Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution of 1848-1849* (New York 2001) 74; Sperber, *The European revolutions*, 173.
- 72 Zie Jonathan Sperber, *Rhineland radicals. The democratic movement and the revolution of 1848-1849* (Princeton (NJ) 1991); Werner Boldt, *Die württembergischen Volksvereine von 1848 bis 1852* (Stuttgart 1970); Michael Wettengel, *Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum. Politische Vereine und Revolutionsalltag im Großherzogtum Essen, Herzogtum Nassau und in der Freien Stadt Frankfurt* (Wiesbaden 1989). Over de politisering van de volkscultuur in het Rijnland: James M. Brophy, *Popular culture and the public sphere in the Rhineland, 1800-1850* (Cambridge 2007).
- 73 Reuben John Rath, *The Viennese revolution of 1848* (orig. 1957; Austin (TX) 2013). Voor andere voorbeelden van democratische experimenten in steden en op het platteland in Europa, zie Werner Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens. Fraktionen, politische Vereine und Parteien in der Revolution 1848. Darstellung und Dokumentation* (Paderborn 1971) o.a. 157ev; Katharina Middell, 'Sozialität und Vereine in Frankreich und Deutschland', in: Helgard Fröhlich, Margarete Grandner en Michael Weinzierl eds., *1848 im europäischen Kontext* (Wenen 1999) 184-203; Helmut Reinalter ed., *Politische Vereine, Gesellschaften und Parteien in Zentraleuropa 1815-1848/49* (Frankfurt am Main 2005); Edward Berenson, 'Organisation and "Modernisierung" in den Revolutionen von 1848', in: Dowe, Haupt en Langewiesche eds., *Europa 1848*, 739-769; Robert Nemes, 'Women in the 1848-1849 Hungarian Revolution', *Journal of Women's History* (2001) 193-207. Zelfs in landen waar geen echte revolutie plaatsvond werden politieke verenigingen opgericht: Gita Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen 1997) 131-158; Jacques Giele, *De pen in aanslag. 1848, het revolutiejaar in Nederland. Lilliputters, fysiologieën, het Dam-oproer en de nacht dat koning Willem 11 liberaal werd* (Purmerend 1998). Over de Britse chartisten en de Ierse opstanden in 1848: John Saville, *1848. The British state and the chartist movement* (Cambridge 1987).
- 74 Johannes Paulmann, 'Europäische Monarchien in der Revolution von 1848/49: "Die erste wahrhafte Internationale"?', in: Langewiesche ed., *Demokratiebewegung und Revolution*, 109-139.
- 75 Matthew Levinger, *Enlightened nationalism. The transformation of Prussian political culture, 1806-1848* (Oxford 2000). Over de balans tussen nationaal en internationaal, zie Körner, *1848. Collective action* hing samen met het proces van nationalisering: Mark E. Warren, *Democracy and association* (Princeton (NJ) en Oxford 2001) 4.
- 76 Aldus wederom Sperber, *The European revolutions*, 176-177.
- 77 Zie ook: Carole Pateman, *Participation and democratic theory* (Cambridge 1970). Voor een studie naar deelname van het volk aan het politieke leven, anders dan door het kiesrecht en zonder dat de openbare orde in gevaar

- komt, zie Paula Cossart, *Le meeting politique. De la délibération à la manifestation (1868-1939)* (Rennes 2010) 10, 29-38, passim. Over de belofte van 1848 (in Frankrijk): Hayat, 1848, 23.
- 78 Vrij naar 'leerscholen van de democratie', zoals verenigingen wel zijn aangeduid in de politicologische en sociologische literatuur van na de Tweede Wereldoorlog, zie Klaus Nathaus, *Organisierte Geselligkeit. Deutsche und britische Vereine im 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen 2009) 13.
- 79 Over representatieve claims: Michael Saward, *The representative claim* (Oxford 2010). Recent onderzoek brengt de performativiteitstheorieën in verband met de creatie van de democratische publieke ruimte: Michael R. Glass en Rueben Rose-Redwood eds., *Performativity, politics, and the production of social space* (New York 2014); John R. Parkinson, *Democracy & public space. The physical sites of democratic performance* (Oxford en New York 2012).
- 80 Dikwijls staan electorale systemen bloot aan aristocratische, oligarchische of technocratische verleidingen, zie Bernard Manin, *The principles of representative government* (Cambridge en New York 1997) Introduction. Het boek van Manin is een kritische herinterpretatie van de basis van de representatieve democratie en van het gegeven dat vanaf de Franse Revolutie de meer direct-democratische methode van loting was vervangen door een 'democratische aristocratie' gebaseerd op verkiezingen (42-93, 132-160). Over de dubbele betekenis van *gouvernement représentatif* voorafgaand aan 1848, zie Hayat, 1848, 33-41.
- 81 J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 20.
- 82 Jürgen Osterhammel, *The transformation of the world. A global history of the nineteenth century* (Princeton (NJ) 2014) 543-544.
- 83 Het samenrijgen van de revoluties tot één revolutionaire periode, zoals gedaan in Hobsbawm, *The age of revolution* en François Furet, *La révolution, 1770-1880. De Turgot à Jules Ferry* (Parijs 1988), is dus enigszins misleidend.
- 84 Pierre Rosanvallon, *Democratic legitimacy. Impartiality, reflexivity, proximity* (Princeton (NJ) en Oxford 2011) 123-127.
- 85 Hayat, 1848, 25-27.
- 86 Sidney Tarrow, 'Modular collective action and the rise of the social movement. Why the French Revolution was not enough', *Politics & Society* vol. 21, nr. 1 (1993) 69-90, aldaar 70-71.
- 87 David E. Barclay, 'Political trends and movements, 1830-1850. The Vormärz and the revolutions of 1848-1849', in: Jonathan Sperber ed., *Germany 1800-1870* (Oxford 2004) 46-68, aldaar 47-48.
- 88 Er zijn ook wetenschappers die juist menen dat een vrije verenigingscultuur voortkomt uit een vrije politieke cultuur (en niet andersom), zoals Sigrid Roßteutscher, 'Advocate or reflection? Associations and political culture', *Political Studies* (2002) 514-528.
- 89 De zoektocht naar sociale en economische factoren bleef een rol spelen, maar voor een volledige verklaring van politieke ontwikkelingen gingen sociale wetenschappers en historici zich meer richten op modellen voor organisatorische en politieke processen, zoals – in navolging van zijn leermeester Charles Tilly – Merriman, *The agony of the Republic*, xxvii. Recent

- overzichten van het onderzoeksveld rondom de *civil society* zijn gegeven door Stefan-Ludwig Hoffmann in *Civil society, 1750-1914* (Basingstoke en New York 2006) en zijn meer uitgebreide Duitse uitgave *Geselligkeit und Demokratie. Vereine und zivile Gesellschaft im transnationalen Vergleich 1750-1914* (Göttingen 2003), en ook door Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, 11-17.
- 90 Hoffmann, *Civil society*, 11-23.
 - 91 Thomas Nipperdey, 'Einheit und Vielfalt in der neueren Geschichte', *Historische Zeitschrift* (1991) 1-20.
 - 92 Jürgen Habermas, *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (orig. 1962; Cambridge (MA) 1989). In navolging van hem hebben talloze studies het belang van dergelijke 'sociabiliteit' benadrukt, zoals Brophy, *Popular culture*. Voor de Nederlandse geschiedenis, zie Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111, nr. 2 (1996) 167-200. Een vergelijken-de bundel over dit onderwerp in Frankrijk, Duitsland en Zwitserland is François ed., *Sociabilité et société bourgeoise*.
 - 93 Ernest Gellner, *Conditions of liberty. Civil society and its rivals* (Londen 1994) 97-108, 184-189.
 - 94 R. J. Morris, 'Introduction', in: Graeme Morton, R.J. Morris en B.M.A. de Vries eds., *Civil society, associations, and urban places. Class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot en Burlington (VT) 2006) 1-16, aldaar 6; Habermas, *The structural transformation*.
 - 95 R. J. Morris, 'Clubs, societies and associations', in: F.M.L. Thompson ed., *The Cambridge Social History of Britain, 1750-1950* (Cambridge 1990) 395-444, aldaar 396-397.
 - 96 Peter Clark, *British clubs and societies 1580-1800. The origins of an associational world* (Oxford 2000) 470.
 - 97 Nancy Gina Bermeo en Philip G. Nord eds., *Civil society before democracy. Lessons from nineteenth-century Europe* (Lanham (MD) 2000) o.a. xix-xxxii.
 - 98 Morris, 'Introduction', 7-8.
 - 99 R.J. Morris, 'Urban associations in England and Scotland, 1750-1914. The formation of the middle class or the formation of a civil society?' in: Graeme Morton, R.J. Morris en B.M.A. de Vries eds., *Civil society, associations, and urban places. Class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot en Burlington (VT) 2006) 139-157, aldaar 155-157.
 - 100 Morris, 'Clubs, societies and associations', aldaar onder meer 404-407, 412-415; Clark, *British clubs and societies*; James Vernon, *Politics and the people. A study in English political culture, c. 1815-1867* (Cambridge 1993). Over de 'claim for legitimacy': Morris, 'Urban associations', 155-157.
 - 101 Morris, 'Introduction', 8-9. Over de latere navolging in Nederland, zie Annemarie Houkes en Maartje Janse, 'Foreign examples as eye openers and justification. The transfer of the Anti-Corn Law League and the anti-prostitution movement to the Netherlands', *European Review of History* vol. 12, nr. 2 (2005) 321-344; Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).
 - 102 Aldus Clark, *British clubs and societies*, 469. Via verkiezingen, petitie en politieke clubs wist de Britse bevolking tussen 1688 en 1850 een opvallende macht

- te verwerven, beschrijft Joanna Innes, 'People and power in British politics to 1850', in: Joanna Innes en Mark Philp eds., *Re-imagining democracy in the age of revolutions. America, France, Britain, Ireland 1750-1850* (Oxford 2013) 129-146.
- 103 Voor een geschiedenis van de Britse politieke redevoeringen en vergaderingen buiten het parlement om, zie de klassieke studie van Henry Jephson, *The platform. Its rise and progress* (Londen 1892).
- 104 Vernon, *Politics and the people*, 159-160, 172. Over de heilzame en schadelijke uitwerkingen van verenigingen op democratieën: Warren, *Democracy and association*, 10, 60-93.
- 105 Morris, 'Urban associations', 155-157.
- 106 Pierre Rosanvallon, *The demands of liberty. Civil society in France since the Revolution* (Cambridge (MA) 2007) 2-4.
- 107 Hoffmann, *Civil society*, 5-6; Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise*.
- 108 Rosanvallon, *The demands of liberty*, 1-9, 13-75. Rosanvallon besteedt helaas ook geen aandacht aan het essay van Dinocourt, die al in 1830 opriep tot het vormen van politieke clubs en het expliciet betreunde dat een gebrek aan 'esprit d'association' ertoe had geleid dat het Franse volk in 'lijfheigenschap' leefde van de staat; Théophile Dinocourt, *De la nécessité de former des clubs* (orig. 1830; Parijs 1848) 12.
- 109 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, o.a. 35; Reinalter, *Politische Vereine*; Morris, 'Introduction', 9. Ook studies naar het lokale verenigingsleven volgen die tendens, zoals Eberhard Illner, *Bürgerliche Organisation in Elberfeld 1775-1850* (Neustadt an der Aisch 1982).
- 110 Aldus Hoffmann, *Civil society*, 5.
- 111 Thomas Nipperdey, 'Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert', in: ibidem *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte* (Göttingen 1976) 174-205.
- 112 Over de 'Politisierung von oben' in de eerste helft van de negentiende eeuw: Wolfgang Hardtwig, 'Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland 1789-1848', in: Otto Dann ed., *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland* (München 1984) 11-50, aldaar 26-27. En voor een opsomming van politiseringsfactoren: 27-39. Volgens Hardtwig werd in de verenigingen zelfs de aanzet gegeven tot de vroege liberale en democratische partijtheorie (34-39).
- 113 Hoffmann, *Civil society*, 77, 79-80.
- 114 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, 13.
- 115 Hoffmann, *Civil society*, 3. Zie ook Henk te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* vol. 28, nr. 3 (2004) 193-205; Warren, *Democracy and association*, 29-31.
- 116 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) Inleiding.
- 117 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, 11-17, 31-35.
- 118 Jørgensen, 'Transurban interconnectivities'.
- 119 Over 'leerscholen': Janse, *De afschaffers*, 21-24; Robert Putnam, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton (NJ) 1993); Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, 13.
- 120 Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 54-55.

- 121 Onder constitutionelen klonk in 1848 bijvoorbeeld de roep om *Kreisvereine* te organiseren naar het voorbeeld van de orthodoxe Gustav-Adolf-Vereine, evangelische welzijnsverenigingen die in 1842 een centrale vereniging hadden opgericht in Leipzig. Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 109n.
- 122 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*; Hoffmann, *Civil society*, 8-9.
- 123 Zie hierover Price, *People and politics*; Nicolas Roussellier, 'Brilliant failure. Political parties under the republican era in France (1870-1914)', in: Maartje Janse en Henk te Velde eds., *Organizing democracy. Reflections on the rise of political organizations in the nineteenth century* (te verschijnen: Basingstoke 2016).
- 124 Voorbeelden daarvan: Paschen, *Demokratische Vereine*; Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*; Richard Schult, 'Partei wider Willen. Kalküle und Potentiale konservativer Parteigründer in Preußen zwischen Erstem Vereinigtem Landtag und Nationalversammlung (1847/48)', in: Dirk Stegmann e.a. ed., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Bonn 1983) 33-68; Wettengel, *Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum*; Wolfram Siemann, 'Politische Vereine während der Revolution von 1848/49 in Berlin', in: Ilja Mieck, Horst Möller en Jürgen Voss eds., *Paris und Berlin in der Revolution 1848* (Sigmaringen 1995) 79-87. Waarom het Duitse 'politische Bürgertum' bijna twee decennia lang niets deed met de organisatie-ervaringen uit 1848-1849 is een 'historisch vraagstuk van de eerste orde', aldus Andreas Biefang, *Politisches Bürgertum in Deutschland, 1857-1868. Nationale Organisationen und Eliten* (Düsseldorf 1994) 15.
- 125 Zoals Dieter Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien. Partei, Fraktion und Verein in der Revolution von 1848/49', *Geschichte und Gesellschaft* vol. 4, nr. 3 (1978) 324-361, aldaar 328. Maar dikwijls wordt aan de apolitieke voorgeschiedenis van de clubs gerefereerd zonder die gevolgtrekking nog te problematiseren; Michael Wettengel, 'Parteibildung in Deutschland. Das politische Vereinswesen in der Revolution von 1848', in: Dowe, Haupt en Langewiesche eds., *Europa 1848*, 701-737, aldaar 701.
- 126 Voorbeelden hiervan bij Jephson, *The platform*; Innes en Philp eds., *Re-imagining Democracy*; Reeve Huston, 'Can "the people" speak? Popular meetings and the ambiguities of popular sovereignty in the United States, 1816-1828', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.
- 127 Charles Tilly en Sidney Tarrow, *Contentious politics* (Boulder (CO) en Londen 2007); Charles Tilly en Lesley J. Wood, *Social movements, 1768-2008* (Boulder (CO) en Londen 2009).
- 128 Sidney Tarrow, 'Cycles of collective action. Between moments of madness and the repertoire of contention', *Social Science History* 2 (1993) 281-307, aldaar vooral 302.

1 Wat aan 1848 voorafging

- 1 'Les Anglois pour entretenir une plus forte amitié entre-eux font entre-eux une espèce de Société qu'ils appellent Clubs, un certain nombre s'assemblent au Cabaret à Vin ou à Bière un jour de la Semaine, & là ils boivent leur Pinte ou leur Bouteille, & devisent ensemble de leurs affaires & de celles des autres, sans oublier celles de l'Etat...'; Manfred Höfler, *Dictionnaire des*

- anglicismes* (Parijs 1982) 53. Höfler citeert uit Edward Chamberlayne, *État présent d'Angleterre, sous le roy Guillaume troisième* 1 (1698) 273.
- 2 www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=club&searchmode=none (geraadpleegd februari 2015); www.cnrtl.fr/etymologie/club (februari 2015). Over *to club* als 'the action of a group of people putting money together for a common purpose': Morris, 'Urban associations', 155-157.
 - 3 Meer over de oprichting: Michael L. Kennedy, *The Jacobin Clubs in the French Revolution 1: the first years* (Princeton (NJ) 1982) 3-30.
 - 4 'La Constitution garantit, comme droit naturel et civil, la liberté aux citoyens de s'assembler paisiblement et sans armes, en satisfaisant aux lois de police.' Uit het 'Titre premier: Dispositions fondamentales garanties par la Constitution', geciteerd door N.A.M. van Aken, *Verboden verenigingen* (Leiden 1895) 13.
 - 5 Kennedy, *The Jacobin Clubs in the French Revolution 1: the first years* (Princeton (NJ) 1982); *II: the middle years* (Princeton (NJ) 1988); *III: 1793-1795* (New York en Oxford 2000).
 - 6 'more clubs existed in the spring of 1794 than at any other time.' Kennedy, *The Jacobin Clubs* II, 12.
 - 7 'Le droit de manifester sa pensée et ses opinions, soit par la voie de presse, soit de toute autre manière, le droit de s'assembler paisiblement, le libre exercice des cultes ne peuvent être interdits.' Aldus geciteerd bij Van Aken, *Verboden verenigingen*, 14.
 - 8 Ibidem.
 - 9 Kennedy, *The Jacobin Clubs* II, 3-5ev.
 - 10 Ibidem, 366-367.
 - 11 Ibidem, 368-369. Kennedy stelt dat het onbevredigend is om het overduidelijke klassenbewustzijn in de hoofden van de jakobijnen te negeren. Andere historici stellen dat dit bewustzijn pas vanaf 1830 is ontstaan; Sewell, *Work and revolution*, 281.
 - 12 W. Scott Haine, *The world of the Paris café. Sociability among the French working class, 1789-1914* (Baltimore (MD) en Londen 1996) 7. Zie over deze transitie ook Habermas, *The structural transformation*.
 - 13 'toutes affiliations, agrégations, fédérations, ainsi que toutes correspondances en nom collectif entre sociétés.' Van Aken, *Verboden verenigingen*, 14.
 - 14 'Les citoyens ne peuvent exercer leurs droits politiques que dans les assemblées primaires ou communales.' Ibidem, 15. Ook beschikbaar via www.assemblee-nationale.fr/histoire/constitutions/constitution-de-1795-an3.asp (geraadpleegd 19-4-2013).
 - 15 Ibidem, 15-16. Artikel 300 maakte een uitzondering voor wetenschappelijke en literaire verenigingen.
 - 16 De officiële naam van de Club du Manège (1799) was de Réunion des Amis de la Liberté et de l'Égalité. Zie voor de vervolging van jakobijnen *La liste des Jacobins pros crits* van 5 januari 1801.
 - 17 Aldus Sperber, *The European revolutions*, 167.
 - 18 'Nulle association de plus de vingt personnes, dont le but sera de se réunir tous les jours ou certains jours marqués, pour s'occuper d'objets religieux, littéraires, politiques ou autres, ne pourra se former qu'avec l'agrément du

- Gouvernement, et sous les conditions qu'il plaira à l'autorité publique d'imposer à la société.' Geciteerd door Dominique Reynié, *Le triomphe de l'opinion publique. L'espace public français du xvie au xxe siècle* (Parijs 1998) 111.
- 19 Artikel 20 van de 'Ordonnance du Roi concernant les facultés de droit de médecine' (vii, Bulletin CCLXXXI, no. 8957; 5-8 juli 1820); *Collection complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Réglements et Avis du Conseil-d'État* 23 (Paris 1828) 21-22.
 - 20 Vincent Robert, *Le temps des banquets. Politique et symbolique d'une génération (1818-1848)* (Parijs 2010) 100, zie ook 100-108.
 - 21 Ibidem, 105-107.
 - 22 Ibidem, 125-133.
 - 23 Ibidem, 133-147.
 - 24 Alan B. Spitzer, *Old hatreds and young hopes. The French Carbonari against the Bourbon Restoration* (Cambridge (MA) 1971) 273-301, passim.
 - 25 Jeanne Gilmore, *La République clandestine, 1818-1848* (Aubier 1997) 69-70.
 - 26 Tocqueville, *Herinneringen*, 34. (Alle citaten zijn overgenomen uit de Nederlandse vertaling.)
 - 27 Ibidem, 33.
 - 28 Ibidem. Ook gepubliceerd in *Le Moniteur* (30 januari 1848).
 - 29 Leroux was degene die voor het eerst de term socialisme gebruikte in 'De l'individualisme et du socialisme', *Revue encyclopédique* (1834).
 - 30 Zie het veelgelezen socialistische werk van Louis Blanc, *Organisation du travail* (Parijs 1845). Voor een communistisch voorbeeld, zie Édouard Gorges, *Organisation de la Commune en France* (Parijs [juni] 1848), of het theaterstuk van Sardat, *Loi d'union, ou nouvelle organisation sociale* (Parijs [1 mei] 1848; AN AB-XIX-680), waarin de nieuwe burger wordt voorgesteld in een samenleving van strak georganiseerde tuinsteden.
 - 31 Rond 1848 veranderde de definitie van *corporation*. Terwijl de oude corporation nog een soort 'kaste' was die de arbeiders in hun 'onderdrukte positie' hield, was de nieuwe corporation een 'samenvatting van de toekomst', een mystiek concept dat de lagere klassen bevrijding beloofde door middel van organisatie. Jacqueline Lalouette, 'Les insaisissables corporations du premier xixe siècle. Enquête sur les usages d'un mot', in: S.L. Kaplan en P. Minard eds., *La France, malade du corporatisme? xviii-xxe siècles* (Parijs 2004) 147-170, aldaar 150.
 - 32 Gossez, *Les ouvriers de Paris*; Fabrice Laroulandie, *Les ouvriers de Paris au xixe siècle* (Parijs 1997); Sewell, *Work and revolution*; Donald C. McKay, *The National Workshops. A study in the French Revolution of 1848* (Cambridge en Londen 1933).
 - 33 Harsin, *Barricades*, 20-187; Jean-Noël Tardy, *L'Âge des ombres. Complots, conspirations et sociétés secrètes au xixe siècle* (Parijs 2015); Haïne, *The world of the Paris café*; J. Tchernoff, *Le parti républicain sous la monarchie de Juillet* (Parijs 1901); Gosselin, *Les almanachs républicains*.
 - 34 Merriman, *The agony of the Republic*, 52-53.
 - 35 Zie de herinneringen van organisator en politiek-informant Lucien de la Hodde, *Histoire des sociétés secrètes et du parti républicain de 1830 à 1848* (Parijs 1850).
 - 36 Egon Caesar Conte Corti, *Geschichte des Rauchens. 'Die trockene Trunkenheit'* (Frankfurt am Main 1986) 275-280.

- 37 Springer, *Berlin's Strassen*, 21, 25, 31-38.
- 38 De Duitse bevolking was 'eine lesende Nation' geworden; Otto Dann, 'Vereinsbildung in Deutschland in historischer Perspektive', in: Heinrich Best ed., *Vereine in Deutschland. Vom Geheimbund zur freien gesellschaftlichen Organisation* (Bonn 1993) 119-142, aldaar 124.
- 39 Ibidem, 125. Er bestonden wel revolutionaire clubs in de Duitse gebieden die na de Franse Revolutie door het Franse leger werden bezet; Wolfgang Hardtwig, 'Verein', in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck eds., *Geschichtliche Grundbegriffe* 6 (Stuttgart 1990) 789-829, aldaar 799-801.
- 40 Zie Peter Wende, *Radikalismus im Vormärz. Untersuchungen zur politischen Theorie der frühen deutschen Demokratie* (Wiesbaden 1975); Karl Griewank, *Vulgärer Radikalismus und demokratische Bewegung in Berlin 1842-1848* (1923). In de Vormärz golden 'democratie' en 'vroeg-socialisme' als concurrerende stromingen, respectievelijk gekoppeld aan de begrippen 'vereniging' en 'Geheimbund'; Thomas Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Bonn 2000) 30.
- 41 Vrij naar de Vormärz-definitie van Barclay, 'Political trends', 52.
- 42 Hachtmann, *Berlin 1848*, 69.
- 43 Barclay, 'Political trends', 47-48.
- 44 Habedank e.a., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung*, 16. Ilja Mieck, 'Von der Reformzeit zur Revolution (1806-1847)', in: Wolfgang Ribbe, *Geschichte Berlins*. Historische Kommission zu Berlin (München 1987) 405-602.
- 45 Hachtmann, *Berlin 1848*, 81-83; Helmut Zschocke, *Die Berliner Akzisemauer. Die vorletzte Mauer der Stadt* (Berlijn 2007) 68-69.
- 46 '... der Hang zu politischer Satire übermächtig geworden war und durch alle Ritzen und Poren drang.' Geciteerd bij Kurt Wernicke, 'Spottlied und Gassenhauer im Vormärz: die "Muckerlieder"', in: Helmut Bleiber, Rolf Dlubek en Walter Schmidt eds., *Demokratie und Arbeiterbewegung in der deutschen Revolution von 1848/49*. Gesellschaft – Geschichte – Gegenwart 22 (Berlijn 2001) 42-51, aldaar 42.
- 47 Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848*. Motto: info.ub.hu-berlin.de/bibliothek/sammlungen/tunnel/tunnel_bestand.html (geraadpleegd 20-8-2013). Dora Meyer, *Das öffentliche Leben in Berlin im Jahre vor der Märzrevolution* (Berlijn 1912) 46.
- 48 Zoals de satirische bladen *Narballa* (1843 (tot 1846), Mainz), *Fliegende Blätter* (München, 1844), *Leuchtturm* (Leipzig, 1846), *Leuchtkugeln* (München, 1847) en *Mephistopheles* (Hamburg, 1847). Herbert Päge, *Karikaturen in der Zeitung. Engagierter Bildjournalismus oder opportunistisches Schmuckelement?* (Aken 2007) 25.
- 49 Over de 'Berliner Witz' als cultuurhistorisch fenomeen schrijft Springer, *Berlin's Strassen*, 16.
- 50 Ibidem, 39.
- 51 Ibidem, 16.
- 52 'No. 1', *Berliner Charivari* (Berlijn 1847).
- 53 Zie ook Heinz Dieter Kittsteiner, 'La Révolution totale. Les jeunes hégéliens entre la critique théologique et la révolution politique et sociale', in: Keith Michael Baker e.a. ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture* 3 (Oxford 1987) 467-488.

- 54 Springer, *Berlin's Strassen*, 8-12.
- 55 Zo waren er de maatschappijkritische republikeinse radicalen en de antiautoritaire radicalen die op alle partijen kritisch waren. Een derde groep onderscheidde zich door het uitoefenen van 'pure kritiek'. Wolfgang Essbach, *Die Junghegelianer. Soziologie einer Intellektuellengruppe* (München 1988) 42.
- 56 Ibidem, 56, 71: n.103, 82-83: n.162, passim.
- 57 Aldus Stefan-Ludwig Hoffmann, *Die Politik der Geselligkeit. Freimaurerlogen in der deutschen Bürgergesellschaft, 1840-1918* (Göttingen 2000) 13. Voor Frankrijk zie: Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise*; Rosanvallon, *The demands of liberty*.
- 58 *Vereinigungszeit*; aldus Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 15.
- 59 Siemann, 'Politische Vereine', 80.
- 60 Thomas Vormbaum, 'Die Rechtsfähigkeit der Vereine im 19. Jahrhundert' (Berlijn en New York 1976) 66-67.
- 61 Zie ook Habedank e.a., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung*, 16.
- 62 Vormbaum, 'Die Rechtsfähigkeit der Vereine', 66-67.
- 63 Zie de omvangrijke *Vormärz*-archieven van regering, politie en justitie in het Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz te Berlijn, onder meer I. HA Rep. 89 en I. HA Rep. 77.
- 64 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, o.a. 36.
- 65 Ibidem, 31-34.
- 66 Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution*, 86-87, 90.
- 67 Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848*, 92. Zie ook: *Verhandlungen des Berliner Freihandelsvereins 1 & 11* (herfst 1848), tevens online beschikbaar via Google Books.
- 68 Ibidem, 91; Meyer, *Das öffentliche Leben*, 40.
- 69 'sobald sie durch Zahl oder Standesverschiedenheit ihrer Teilnehmer oder auch durch den Ort ihrer Vereinigung den Charakter der Volksversammlungen annehmen'. *Illustrierte Zeitung*, 1845/11, 178.
- 70 Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution*, 109-117. 1848. *Volksversammlungen in den Zelten. Kinderstube der Demokratie*, (Berlijn: Förderverein des Heimatmuseums Tiergarten 1998) 101-102.
- 71 Wernicke, 'Spottlied und Gassenhauer', 44.
- 72 Habedank e.a., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung*, 19-23.
- 73 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 29-33.
- 74 'Der Berliner Handwerker-Verein (z. Z. Johannistraße Nr. 4.) hat den Zweck: die volksthümliche Entwicklung des geistigen, sittlichen, geselligen, gewerblichen und staatsbürgerlichen Lebens der Arbeiter durch Lehre und That zu fördern. Die Verfolgung besonderer kirchlicher oder politischer Zwecke bleibt dem Vereine als solchem fremd.' *Satzungen des Handwerker-Vereins in Berlin*, (Berlijn 1848).
- 75 Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41.
- 76 Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848*, 91; Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41.
- 77 Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41.
- 78 Karl Ludwig von Prittwitz, *Berlin 1848: das Erinnerungswerk des Generalleutnants Karl Ludwig von Prittwitz und andere Quellen zur Berliner Märzrevolution*

- und zur Geschichte Preussens um die Mitte des 19. Jahrhunderts (Berlijn en New York 1985) 10, 12, 52.
- 79 Hachtmann, *Berlin 1848*, 99-103.
- 80 Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41; Springer, *Berlin's Strassen*, 26.
- 81 Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41.
- 82 Martin Hundt ed., *Bund der Kommunisten, 1836-1852* (Berlijn (DDR) 1988); Helmut Bleiber, Walter Schmidt en Susanne Schötz eds., *Akteure eines Umbruchs: Männer und Frauen der Revolution von 1848/49 II* (Berlijn 2003); het lemma over François Melis (Bund der Gerechten), 91-131.
- 83 'The German Workers' Educational Society, 1840-1849' in: Christine Lattek, *Revolutionary refugees. German socialism in Britain, 1840-1860* (Londen en New York 2006) 22-47.
- 84 Zie ook: Saville, 1848. *The British state*, 56-57.
- 85 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 30-31.
- 86 Ibidem, 31-35. Zie ook Helmut Bleiber, Walter Schmidt en Rolf Weber eds., *Männer der Revolution von 1848 II* (Berlijn (DDR) 1987) 127-149, vooral 131.
- 87 'La France est un immense jury, appelé par ses droits à juger les actes du pouvoir.' Dinocourt, *De la nécessité*, 1. Over Dinocourt: Thomas Gretton, 'La politique dans le roman historique des années 1820-1840: l'exemple de Théophile Dinocourt', *Revue d'histoire littéraire de la France* vol. 75, nr. 2-3 (1975) 373-388.
- 88 'il ne faut pas, dit [le gouvernement], deux pouvoirs dans un état, si l'on veut que tout y aille bien, que l'ordre public ne soit pas troublé et que les intérêts du commerce et de l'industrie ne soient pas livrés journellement à de nouvelles alarmes.' Dinocourt, *De la nécessité*, 3.
- 89 Vgl. Rosanvallon, *The demands of liberty*, 4-6, 13-75.
- 90 '[E]st-ce que là, dis-je, où l'on discute librement sur les places publiques, dans les maisons particulières ou dans les tavernes, les questions de morale, de politique ou de législation, qui peuvent intéresser le pays, là encore où l'on s'exprime avec la même franchise sur les actes du gouvernement [...]; est-ce, dis-je, que dans aucun de ces pays nous voyons la tranquillité publique un seul instant troublée par ces graves débats? Si elle ne l'est pas dans ces pays, pourquoi le serait-elle plus dans le nôtre?' Dinocourt, *De la nécessité*, 4.
- 91 'elle persuade à dessein à ces honnêtes bourgeois qu'un club est une arène où les passions du peuple se déchaînent avec fureur contre la grande et petite propriété, où les motions les plus incendiaires, vomies par la bouche de la plus hideuse ochlocratie, appellent la loi agraire, le nivellement de la société par le couperet de la guillotine; et où les délations du dernier misérable peuvent envoyer à l'échafaud ses maîtres ou ses bienfaiteurs.' Ibidem, 5.
- 92 Zie hierover Tardy, *L'Âge des ombres*.
- 93 Dinocourt, *De la nécessité*, 6-7.
- 94 'les innombrables abus [que le gouvernement] laisse subsister, les injustices qu'il consacre, et les fausses mesures qu'il prend pour traiter nos affaires du dedans aussi bien que celles du dehors.' Ibidem, 7-8.
- 95 Ibidem, 8-11.
- 96 'Sa voix puissante comme le tonnerre, retentissant alors à toutes les extrémités de la France'; ibidem, 14.
- 97 Ibidem, 11.

- 98 Ibidem, 12-13.
- 99 'C'est le manque d'esprit d'association qui a perpétué notre servitude, et c'est aussi parce que le pouvoir savait qu'il lui serait toujours facile de nous opprimer, tant que nous vivrions isolés les uns des autres, qu'il a de tout temps si fortement tenu à nous empêcher de nous réunir.' Ibidem, 12. Vgl. de *esprit d'association* als economisch begrip in het bankiers- en industrieleven aan het begin van de industrialisatie: Juliette Laureyssens, 'L'esprit d'association and the Société Anonyme in Early 19th Century Belgium', *Revue belge de philologie et d'histoire* (2002) 517-530, aldaar 517.
- 100 Dinocourt, *De la nécessité*, 24-25.
- 101 'assurés que nous serions de les voir venir tôt ou tard se briser contre notre immuable volonté qui les forcerait toujours de réparer les brèches qu'ils auraient faites à nos libertés.' Ibidem, 13.
- 102 Ibidem, 16.
- 103 Ibidem, 16-17.
- 104 'contre un club d'ultras, [le roi] comptera cent clubs libéraux, voulant une monarchie constitutionnelle, une monarchie assurant aux Français toute la liberté d'un gouvernement républicain, moins ses désavantages et ses dangers.' Ibidem, 19.
- 105 'Une chose cependant me rassure pour l'œuvre de 1848, c'est que ma pensée de 1830 commence à porter ses fruits; il se forme partout des assemblées, clubs ou comités animés d'un excellent esprit, tous paraissant comprendre la nécessité de tenir l'œil ouvert sur la marche du gouvernement qui, Dieu merci! jusqu'à présent s'avance d'un pas ferme dans la bonne voie.' Uit de epiloog, die Dinocourt toevoegde aan de versie uit (waarschijnlijk maart of april) 1848. Ibidem, 42.

2 Clubkoorts in Parijs

- 1 'nous dirons à nos malheureux frères qui, au sein de ces clubs organisés sur tous les points du pays avec une rapidité si magique, supputent leurs souffrances et sondent l'inconnu: hier encore vous étiez la vile plèbe, aujourd'hui vous êtes la nation.' Rousseau in *Le Conservateur de la République*, 16-4-1848.
- 2 Het aantal van 300 clubs is een ruwe schatting en geldt voor de stad Parijs inclusief haar omliggende gemeenschappen (*faubourgs* en *banlieue*). Deze informatie is grotendeels gebaseerd op de clubkroniek van Alphonse Lucas, *Les clubs et les clubistes. Histoire complète critique et anecdotique des clubs et des comités électoraux* (Parijs 1851). Van de 297 door hem beschreven clubs, werden er 180 opgericht tussen 25 februari en 31 maart; 47 in april; en nog eens 11 in mei 1848. Lucas telde mogelijk enkele clubs dubbel, maar lijkt tegelijk clubs over het hoofd gezien te hebben. Een meer gematigde schatting, die uitkomt op 147 clubs vóór het einde van maart, is van J. Tchernoff, *Associations et sociétés secrètes. La deuxième république, 1848-1851* (Parijs 1905) 205-209.
- 3 Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution* III, 290.
- 4 Zie Zolberg, 'Moments of madness'.
- 5 Over het belang van de revolutionaire pers voor de clubs: Amann, *Revolution and mass democracy*, 48-49.
- 6 Een handzaam overzicht van clubs wordt geboden door de encyclopedische, uitgesproken kritische studie van Lucas, *Les clubs*.

- 7 De term 'achtenveertigers' is geleend van Maurice Agulhon, die hiermee twee specifieke groepen uit de Februarirevolutie aanduidde die deels overlappen: de gematigde republikeinen en de radicale republikeinen (in de traditie van de Franse Revolutie de 'Montagne' genaamd, of *démococs*); Agulhon, *Les quarante-huitards*, 9-15, 23.
- 8 De poster werd gedrukt op 1 maart 1848; Lucas, *Les clubs*, 35-36.
- 9 De *mécanicien* Grénier uit Caen schreef dit in een pamflet (dd. 15-3-1848; AdP 3A2 10 294). Hij was oprichter van de 'Association intégrale des travailleurs propriétaires, pour la réalisation immédiate de l'organisation du Travail'.
- 10 Hayat, 1848, 51-56; Sewell, *Work and revolution*, 201-206, 243-276; Sperber, *The European revolutions*, 166-190.
- 11 'Liberté de discussion et d'association, et surtout assemblées populaires immédiates dans l'intérêt de l'éducation politique des citoyens, et afin de faciliter le complet et intelligent exercice du droit et de la souveraineté qu'ils sont appelés à mettre en pratique.' Aldus de Société de la Fraternité (in de Rue des Deux Boules), geciteerd door Lucas, *Les clubs*, 148.
- 12 Dinocourt, *De la nécessité*.
- 13 'Les clubs sont la source féconde où viendront puiser ceux qui manquent des lumières nécessaires pour bien accomplir la grande œuvre qui se prépare.' *La Commune de Paris* 1 (9-3-1848).
- 14 'Dans ces clubs se sont déjà révélés des talents hors ligne. Le prolétaire y traite les questions sociales avec éloquence, souvent; avec un bon sens remarquable, toujours.' *La Voix des Clubs. Journal quotidien des assemblées populaires* 1 (8-3-1848).
- 15 'Enfin les travailleurs apprendront à devenir des hommes, des citoyens, et beaucoup d'entre eux qui s'ignorent eux-mêmes révéleront tout à coup des génies inconnus. Cette vigoureuse éducation, c'est dans les clubs qu'ils la recevraient.' Uit het verslag van een zitting van Société Républicaine Centrale (Club Blanqui), *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848) 2. Zie ook het affiche (16-3-1848) van de Union Fraternelle (Vaugirard), met de ondertitel 'Club républicain démocratique fondé pour l'émancipation intellectuelle et l'éducation civique du peuple.' BNF FOL-LB53-546.
- 16 Dinocourt, *De la nécessité*.
- 17 Samuel Hayat noemde de pogingen tot verregaande democratisering in het voorjaar van 1848 de 'République promise'. Daarmee raakten de clubs steeds verder vervreemd van de reële Tweede Republiek (de 'République advenue') die zich intussen ontwikkelde; Hayat, 1848, 23. En over de *gouvernement représentatif*: 33-41.
- 18 '... un grand nombre de clubs se sont formés dans la capitale: la vie politique s'y est réfugiée tout entière; un mouvement incessant y règne. Un brûlant patriotisme inspire tous leurs membres. [...] Quelle magnifique spectacle!' *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848).
- 19 'Les clubs, c'est l'action de la pensée; c'est l'élaboration du jugement populaire; c'est la parole des masses; c'est la République qui se fait entendre par des milliers de voix collectives.' *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848).
- 20 Hayat, 1848, 71-74, 105-109.
- 21 De Club de l'Union aan de Sorbonne, geleid door studenten én arbeiders, gaf in zijn openingsmanifest uit maart 1848 aan alleen de toegang te weigeren aan 'achterbakse en verdorven' lieden; Lucas, *Les clubs*, 249-250.

- 22 'Aujourd'hui c'est l'union seule, l'ordre et la discipline, qui peuvent assurer au peuple le fruit de sa victoire [...] Demandons le droit naturel et imprescriptible d'*d'association*, de *réunion* et de discussion'; ibidem, 143-144.
- 23 'soit afin de s'éclairer mutuellement sur l'étendue de ses droits et de ses devoirs, et sur les choix à faire dans les élections prochaines, soit pour appeler l'attention des assemblées nationales sur les grandes questions sociales qui s'agitent en ce moment, soit enfin (et c'est là le point le plus essentiel) pour établir une tribune populaire où seront discutées les réformes des institutions politiques qui viendraient à s'écarter de leur véritable destination.' *La Commune de Paris* 4 (12-3-1848).
- 24 Lucas, *Les clubs*, 135-136.
- 25 Gabriella Hauch, 'Frauen-Räume in der Männer-Revolution 1848', in: Dowe, Haupt en Langewiesche eds., *Europa 1848*, 841-900, aldaar 847. In tegenstelling tot het marxisme streefden veel varianten van het vroege (of 'utopisch-') socialisme wél naar de gelijkwaardigheid van man en vrouw, ook in politieke zaken: Poldervaart, *Tegen conventioneel fatsoen*, 34-50, passim.
- 26 Aldus een weergave van de Club Blanqui in de Salle des Menus-Plaisirs, *La Voix des Clubs* 13 (24-3-1848). Zie ook *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848) en Lucas, *Les clubs*, 215.
- 27 Veelzeggend is de spottende toon van bijv. ibidem, 125, 135-140. Zie ook diverse spotprenten hierover in Musée Carnavalet, Cabinet des Estampes, Histoire xvii bis/b.
- 28 Over het traditioneel republikeinse burgerschapsideaal en de overgang naar meer verlichte vormen van burgerschap, zie Joost Kloek en Karin Tilmans eds., *Burger* (Amsterdam 2002) o.a. 1-17.
- 29 Zie bijvoorbeeld de brieven van clubleider Longepied in AN C//942.
- 30 Susan K. Foley, *Women in France since 1789. The meanings of difference* (New York 2004) o.a. 116. Voor vrouwen in de Duitse revoluties van 1848 gold in grote lijnen hetzelfde, zie Carola Lipp, 'Bräute, Mütter, Gefährtinnen. Frauen und politische Öffentlichkeit in der Revolution 1848', in: Helga Grubitzsch, Hannelore Cyrus en Elke Haarbush eds., *Grenzgängerinnen. Revolutionäre Frauen im 18. und 19. Jahrhundert. Weibliche Wirklichkeit und männliche Phantasien* (Düsseldorf 1985) 71-92. Wel bestonden er in Frankrijk meer politieke vrouwenverenigingen en organiseerden zich daarin ook meer vrouwen uit lagere klassen; Hauch, 'Frauen-Räume', 847-862. De vrouw werd slechts op enkele specifieke momenten in de negentiende eeuw werkelijk gezien als een politiek wezen; Myriam Everard en Mieke Aerts, 'De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip', in: Kloek en Tilmans eds., *Burger* 173-229, aldaar 227.
- 31 Hayat, 1848, 111-116.
- 32 Bouton ed., *Les affiches rouges*, 45-51.
- 33 François Pardigon, *Épisodes des journées de juin 1848* (Parijs 2008) 133-142. Lucas, *Les clubs*, 88-90. Zo hebben ook studenten van het Comité Central des Écoles actief meegevochten in de Juniopstand, en zelfs in die van juni van het jaar daarop. Ibidem, 122-125.
- 34 Hayat, 1848, 89-96. Amann, *Revolution and mass democracy*, o.a. 117-119, 154-161.

- 35 De voorloper, de Bund der Gerechten, had al sinds vroeg in de jaren 1840 leden en contacten in Parijs. Voor een lijst met (vooral) Duitse arbeiders die begin jaren 1840 actief waren voor de Bund der Gerechten, zie *Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialien 1* (Berlijn 1970) 116-123. Marx bezocht in 1844 enkele Parijse geheime genootschappen; ibidem, 190.
- 36 Lucas, *Les clubs*, 10-11, 50, 131-133, 161-162, 168-171. Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution* III, 273-274 en VII, 286-296. De stem van de bewoners van de koloniën werd nauwelijks gehoord; Hayat, 1848, 109-111.
- 37 Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 54-55; Hoffmann, *Civil society*, 24-43 ('Intimacy & Exclusion'). Zie over deze transitie bijv. Boudien de Vries, 'Voluntary societies in the Netherlands, 1750-1900', in: Morton, Morris en De Vries, *Civil society*, 103-116. En Morris, 'Clubs, societies and associations', o.a. 407.
- 38 In zijn krant *Le Populaire* (2-3-1848) roept Cabet enerzijds op tot het oprichten van arbeidersverenigingen (*associations*) en anderzijds tot het organiseren van de discussie in kranten en in volksgenootschappen (*sociétés populaires*). Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 859-860. Over de termen *assemblées/sociétés populaires*, zie Lucas, *Les clubs*, 35-36, 148.
- 39 Aldus Vernon, *Politics and the people*, 185.
- 40 Morris, 'Urban associations', 155-157. Zie ook Jephson, *The platform*.
- 41 *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848).
- 42 Haine, *The world of the Paris café*, 61, passim.
- 43 Ibidem, 62. In deze taveernes troffen afgezanten van de Bund der Gerechten Duitse gastarbeiders; *Der Bund der Kommunisten 1*, 117.
- 44 Haine, *The world of the Paris café*, 214. Affiche van de Club de la Barrière des Amandiers, BNF FOL-LB53-507. Lucas, *Les clubs*, 37, 48-49, 50, 160-161.
- 45 Haine, *The world of the Paris café*, 214.
- 46 'Dans la salle du club de la rue Frépillon [tegenwoordig: Rue Volta], les cinq sens étaient à la fois également blessés: on y buvait du vin détestable et de l'eau-de-vie frelatée, on y respirait les odeurs les plus nauséabondes'; Lucas, *Les clubs*, 183.
- 47 'Nous gémissions si le peuple usait ses loisirs au cabaret ou dans les mauvais lieux: s'il fréquente les clubs, il est sauvé!' *La Voix des Clubs* 3 (14-3-1848). Volgens Amann waren revolutionaire journalisten 'ecstatic whenever they discovered an orderly club'; Amann, *Revolution and mass democracy*, 65-67. Zie ter illustratie hiervan de nadruk die in *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848) werd gelegd op het belang van orde en strakke organisatie.
- 48 'On n'était point difficile sur le local, on prenait ce que l'on trouvait: boutique à louer, atelier de carrossier, église déserte comme l'Assomption, salon du Palais-Royal.' Maxime du Camp, *Souvenirs de l'année 1848* (Parijs 1876) 123.
- 49 Zie Lucas, *Les clubs*, 52, 54, 80-81, 84-85.
- 50 Amann, *Revolution and mass democracy*, 56-59. Politieprefect Caussidière verleende (of weigerde) autorisatie voor het gebruik van clublocaties, zie (voor de Club des Gobelins) Archives de Paris (AdP) 4AZ no. 32 en (voor een andere club) BHVP MS 1213, folio 672.
- 51 Wilbert van Vree, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen 1994) o.a. 190-208. Over de ontwikkeling van de parlementaire (redenaars)cultuur in de negentiende eeuw, zie Henk te Velde,

Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw (Amsterdam 2015).

- 52 'Ce spectacle d'une assemblée où la foule se pressait, curieuse et attentive, cet appareil de chambre parlementaire, cette tribune, cette lutte d'esprit et de paroles, ces propositions originales ou insensées, cette faculté de verser ses pensées sur un auditoire frémissant, cette pleine liberté de contrôler, de critiquer le Gouvernement, la satisfaction d'attirer l'attention publique sur sa personne, une influence à acquérir, un nom à faire, tout y était émotion, séduction, entraînement. La nouvelle vie publique y trouvait ses éléments essentiels et caractéristiques.' Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution* 111, 290-291.
- 53 Zie over de macht van de redenaar en de invloed van het parlement op de vergaderpraktijk: Andreas Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufssagittator. Rednerideal und parlamentarische Redepraxis im 19. Jahrhundert', in: Andreas Schulz en Andreas Wirsching eds., *Das Parlament als Kommunikationsraum* (Berlijn 2012) 247-266.
- 54 Amann telde 178 *présidents*, van wie hij van de helft het beroep achterhaalde: 23% was arbeider, 22% intellectueel (schrijver, professor), 21% 'bourgeois' (leidinggevende, werkgever), 18% 'witteboordenarbeider' (van boekhouder tot priester), 9% 'volkse bourgeois' (zoals kleine middenstand), 5% student; Amann, *Revolution and mass democracy*, 41.
- 55 Over de rol van sociabiliteit in politieke organisatie: Te Velde, 'Politieke cultuur'. Een detailstudie naar dit verschijnsel is Adriaan van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015).
- 56 Hoffmann, *Civil society*, 4-7; Rosanvallon, *The demands of liberty*, o.a. 1-9. Voor de vroege ontwikkeling in het Verenigd Koninkrijk, zie Clark, *British clubs and societies*, 470-471.
- 57 Een aantal clubstatistieken is bijgehouden door clubkranten, zoals *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848). Amann turft een gemiddelde van 450 leden per club, maar telde daarbij de zes grootste 'naamclubs' niet mee omdat hij die 'atypisch' vond en er geen ledenlijsten van zijn overgeleverd; Amann, *Revolution and mass democracy*, 35n, 61.
- 58 De Vrije Mannen waren dan ook *républicains de la veille*, geen radicale revolutionairen, aldus Lucas, *Les clubs*, 164.
- 59 De club was marginaal volgens ibidem, 163.
- 60 Het manifest werd gepubliceerd in *La Commune de Paris* 4 (12-3-1848) en in verkorte vorm in *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848).
- 61 *La Voix des Clubs* 4 (15-3-1848).
- 62 Ibidem.
- 63 *La Voix des Clubs* 4 (15-3-1848). Het reglement wordt niet geciteerd in het verslag.
- 64 *La Voix des Clubs* 4 (15-3-1848).
- 65 Ibidem. De volgende dag, 14 maart, zou de Club van Vrije Mannen opnieuw spreken over de militaire aanwezigheid; *La Commune de Paris* 8 (16-3-1848).
- 66 Dat deze kleine clubs de meerderheid vormden, wordt bevestigd door Berenson, 'Organisation und "Modernisierung"', 747.
- 67 Amann, *Revolution and mass democracy*, 81.
- 68 Amann gebruikt de term 'name clubs', vanwege de grote namen van hun voorzitters; ibidem, 61.

- 69 *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848). Zijn redevoeringen werden in drukvorm uitgegeven: 1^e, 2^e, 3^e *discours du citoyen Cabet* (Parijs 1848; geraadpleegd in BNF).
- 70 *La Voix des Clubs* 3 (14-3-1848). Overigens werd het verzoek van de briefschrijver (Vidal) niet ingewilligd.
- 71 Lucas, *Les clubs*, 145. In deel 11 van dit boek komt dezelfde vorm van participatie terug in de massale volksvergaderingen in de openlucht die in maart en april 1848 in Berlijn werden gehouden.
- 72 Amann, *Revolution and mass democracy*, 67-68.
- 73 Aldus Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) o.a. 89.
- 74 *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848).
- 75 Victor Bouton, *La Patrie en danger au 25 Février 1848. Conspiration du drapeau rouge* (Parijs 1850) o.a. 37-40; Suzanne Wassermann, *Les clubs de Barbès et de Blanqui en 1848* (Parijs 1913) 40-43.
- 76 'Je vais fonder un club.' Wassermann, *Les clubs*, 43-48. Wassermann baseert zich op verschillende bronnen waarmee zij de geciteerde conversatie niet woordelijk kan bewijzen, maar wel aannemelijk weet te maken.
- 77 Lucas was zelf bij deze eerste vergadering van Club Blanqui aanwezig; Lucas, *Les clubs*, 212.
- 78 Zie over de werking van deze 'politics of sight' en 'politics of the spoken word' Vernon, *Politics and the people*, 107-131.
- 79 Amann, *Revolution and mass democracy*, 62; Lucas, *Les clubs*, 211-216.
- 80 Wassermann, *Les clubs*, 9.
- 81 Ibidem, 8-17. Zie voor talloze andere clubs die voortkwamen uit de kringen rondom Blanqui: Lucas, *Les clubs*.
- 82 Lucas, *Les clubs*, 208-222. De *Montagnards* waren de 'revolutionaire politie' onder bevel van de nieuwe politieprefect Caussidière, die aanvankelijk samenwerkten met de clubs; Patricia O'Brien, 'The revolutionary police of 1848', in: Price, *Revolution and reaction*, 133-149, aldaar 137-139.
- 83 'les travaux du club ne présentent aucun ensemble, ne conduisent à aucun vote et l'assemblée toute entière passe son temps à produire et à écouter de vaines déclamations.' *La Voix des Clubs* 13 (24-3-1848).
- 84 Wassermann, *Les clubs*, 31-33. Hoewel in krantenberichten melding werd gemaakt van een vergaderreglement, lijkt de tekst daarvan nooit gepubliceerd te zijn.
- 85 Ibidem, 13-17; Lucas, *Les clubs*, 216. Lucas geeft een opsomming van enkele vaste sprekers.
- 86 Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 38-39; Lucas, *Les clubs*, 146-149; Wassermann, *Les clubs*, 17, 24, 204.
- 87 De bohemien deed dat samen met zijn vrouw, de eerdergenoemde feministische schrijfster en clubleidster Adèle Esquiro (geb. Battanchon, 1819-1886), die medeoprichter was van de Club des Femmes in april 1848. Jacques P. van der Linden, *Alphonse Esquiro. De la Bohème romantique à la République sociale* (Heerlen en Parijs 1948); Poldervaart, *Tegen conventioneel fatsoen*; Lucas, *Les clubs*, 45, 135, 188-189.
- 88 Zie bijv. *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848) waarin wordt geciteerd uit een discussie tussen Lamartine en Blanqui over de vrijheid van vereniging.
- 89 In *La Voix des Clubs* 4 (15-3-1848) wordt vermeld hoe twee leden van de Club

- Blanqui een bezoek brengen aan de Club des Hommes Libres. Zij vragen daar steun voor twee manifesten: het uitstellen van de verkiezingen en het verwijderen van het leger uit de stad. Beide verzoeken worden na stemming ingewilligd.
- 90 Wassermann, *Les clubs*, 1-5; ook 111.
 - 91 'Le club ordinairement docile à ma voix'; Blanqui geciteerd bij Ibidem, 2n.
 - 92 Zoals het geval is bij Wassermann, *Les clubs*; Amann, *Revolution and mass democracy*; Hayat, 1848. Ook bij andere democratische experimenten, zoals de volksvergaderingen in de Verenigde Staten eerder in de negentiende eeuw, bleek dat de leiders een grote invloed vergaarden die soms haaks ging staan op de democratische ambities; Reeve Huston, 'Can "the people" speak? Popular meetings and the ambiguities of popular sovereignty in the United States, 1816-1828', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.
 - 93 Ian Budge, 'Direct democracy', in: Paul A.B. Clarke en Joe Foweraker eds., *Encyclopedia of political thought* (Londen en New York 2001) 224-227. Rousseau verstond onder een *democratie* een soort stadstaat waarin elke burger onderdeel was van wetgevende en uitvoerende macht; Pateman, *Participation and democratic theory*, 22-44. In 1848 werd niet specifiek het begrip 'participatieve democratie' gebruikt en evenmin werd het idee geproblematiseerd en theoretisch gefundeerd zoals dat is gebeurd in de afgelopen decennia, in navolging van Pateman.
 - 94 Zie over hun 'cultuur van opstand': Pierre Rosanvallon, *La démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France* (Parijs 2000) 129-154.
 - 95 'Nous, nous avons le peuple et les clubs où nous organiserons [le pouvoir] révolutionnairement comme jadis les Jacobins l'organisèrent.' Lucas, *Les clubs*, 214.
 - 96 Amann, *Revolution and mass democracy*, 64.
 - 97 Vincent Wright, *Les préfets de Gambetta* (Parijs 2007) 180-181.
 - 98 'la continuation pacifique de la lutte armée, c'est le bivouac intellectuel de la vaillante cité.' [...] 'la plupart des sociétés populaires, jusqu'à ce jour brusquement improvisées, tumultueusement formées, ont plutôt juxtaposé que lié ensemble les citoyens qui les composent. Intérieurement, elles ne fonctionnent pas aussi parfaitement que le peuple désire; elles sont sans relations entre elles, sans rapports. Il faut, dès le début, couper court et vite à ce mal de l'anarchie.' Dufraisse, aldus geciteerd door Lucas, *Les clubs*, 225-226.
 - 99 'contre l'imprudence et l'exagération de certaines impatiences, de certaines témérités'; ibidem, 228.
 - 100 *Appel aux ouvriers* door de Club Républicain des Travailleurs Libres (10 Rue du Vertbois); ibidem, 246-247. Ook afgedrukt in *Le Peuple Souverain* (26-3-1848) 2.
 - 101 Ibidem.
 - 102 Innes en Philp eds., *Re-imagining Democracy*, 'Introduction', o.a. 3-4. Zelfs Alexis de Tocqueville bepleitte de democratie, waarmee hij op zijn beurt juist de 'demagogie' van de revolutie wilde tegengaan; Tocqueville, *Herinneringen*, 116.
 - 103 Echter, de begrippen 'democratie' en 'republiek' zouden uit elkaar groeien en tegenovergestelde, conflicterende betekenissen krijgen – zeker na de verkiezingen van 23 april. Zie de constitutionele analyse van Coutant, 1848,

59–60, passim. Dat ‘democratie’ en ‘staat’ niet altijd hoeven samen te vallen, blijkt wel uit de geschiedenis van het marxisme, aldus de analyse van Miguel Abensour, *Democracy against the state. Marx and the Machiavellian moment* (Cambridge; orig. 1997; 2011). 1848 was in de marxistische theorie een ‘Machiavellian moment’ (p. 2).

- 104 Zie Bastiaan Rijpkema, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2015).

3 Vertegenwoordiging – de strijd om de stem van het volk

- 1 ‘[Le peuple] a conquis un gouvernement national et populaire [...] Un Gouvernement provisoire sorti d’acclamation et d’urgence par la voix du peuple et des députés des départements [...] Sous le Gouvernement populaire que proclame le Gouvernement provisoire, tout citoyen est magistrat.’ Uit ‘AU NOM DU PEUPLE FRANÇAIS – Proclamation du Gouvernement provisoire au peuple Français’, in: Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 23.
- 2 Voor een verslag vanuit de Chambre des Députés, zie Tocqueville, *Herinneringen*, 62–73.
- 3 Bedoeld wordt hier ‘substantive representation’, in de terminologie van Hanna Pitkin, *The concept of representation* (Berkeley (CA) 1967).
- 4 ‘La voix du peuple est la voix de Dieu. [...] Frères! Aux clubs donc; partout des clubs, que les clubs éclairent la France. Aldus Sobrier in *La Commune de Paris* (10–3-1848).
- 5 Voor een analyse van de dynamische vormen en functies van (politieke) representatieve claims, zie Saward, *The representative claim*. Voor een hedendaagse, Nederlandse toepassing van Sawards benadering, zie Adriejan van Veen, ‘Regulation without representation? Independent regulatory authorities and representative claim-making in the Netherlands’ (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht 2014). Hayat onderscheidt vier instituties die in 1848 de representatie van het volk claimden te zijn: de Voorlopige Regering, de clubs, de Nationale Garde en de Arbeidscommissie in het Palais du Luxembourg. Hayat, 1848, 73, 141–155, passim. Zie ook Sewell, *Work and revolution*, 253.
- 6 ‘C’est là [dans les clubs] que les actes du gouvernement sont examinés, discutés chaque jour à mesure qu’ils apparaissent: vivement approuvés, s’ils satisfont à l’opinion publique; sévèrement contrôlés si cette opinion est méconnue.’ *La Voix des Clubs* 1 (8–3-1848).
- 7 ‘the debating club in parliament is necessarily supplemented by debating clubs in the salons and the barrooms’; Marx, *The Eighteenth Brumaire*. Via www.gutenberg.org/files/1346/1346-h/1346-h.htm (geraadpleegd 20-4-2015).
- 8 ‘Comme quoi le cabaret est la salle de conseil du peuple’; Honoré de Balzac, *Les paysans* (oorspr. 1844; Parijs 1855) Hoofdstuk xii. Zie ook de transitie van ‘café politics into club politics’; Haine, *The world of the Paris café*, 214.
- 9 Hoewel sommigen een parlement zagen als ‘het volk’ zelf in plaats van als vertegenwoordiging ervan; Edmund S. Morgan, *Inventing the people. The rise of popular sovereignty in England and America* (New York en Londen 1988) 209–233.
- 10 ‘Les clubs firent grand bruit. La voix de ces assemblées tumultueuses couvrit un moment la France. Après avoir brisé la tribune de la Chambre des

- députés, le peuple s'était lui-même mis à jouer au Parlement. Capitales, villes, bourgades et villages subirent la maladie du clubisme. [...] La déesse Sottise régna parlementairement sur le peuple le plus spirituel de la terre.' Hippolyte Castille, *Histoire de la Seconde République française* 11 (Parijs 1855) 122-123.
- 11 Haine, *The world of the Paris café*, 10. Haine lijkt Tocqueville te citeren, maar het oorspronkelijke citaat heb ik niet kunnen achterhalen. Wel is de verwijzing consistent met de teneur in Tocqueville, *Herinneringen*.
 - 12 'This would prevent the possibility of any settled Government, as power would be transferred from the Tribune of the Chambers to that of the clubs.' Constantine Henry Phipps markies van Normanby, *A year of revolution from a journal kept in Paris in 1848* (Londen 1857) 262.
 - 13 Controle over het leger en de politie door verkozen bewindslieden is een 'essentiële voorwaarde' voor democratie, aldus Robert A. Dahl, *On democracy* (New Haven en Londen 1998) 148-149.
 - 14 Sperber, *The European revolutions*, 157-160.
 - 15 Zie de al eerder geciteerde brief van Vidal in *La Voix des Clubs* 3 (14-3-1848).
 - 16 Enkele weken voor de revolutie waren radicale leden van het Comité Central afgesplitst in het Comité Électoral Démocratique. Peter H. Amann, 'A French Revolutionary Club in 1848. The Société Démocratique Centrale' (proefschrift University of Chicago 1958) 9-11.
 - 17 Dit is een samenvatting in mijn woorden van de ruim drie pagina's lange 'Déclaration de principes de la Société Démocratique Centrale', d.d. 25-2-1848, AN C//942, doc. 9451. In 1958 zou Peter H. Amann aan de University of Chicago promoveren op de transcriptie en vertaling van deze notulen; Amann, 'A French Revolutionary Club'.
 - 22 Ibidem, o.a. 9-19.
 - 23 Dat was het geval in Engeland, maar evengoed op het continent: Jaap van Rijn, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010) 12-14, 55-96, passim; Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufssagittor'. Zie vooral hierover: Wilbert van Vree, *Meetings, manners and civilization. The development of modern meeting behaviour* (Londen 1999) 219-245. Over de 'vergaderlijking' van de samenleving in de negentiende eeuw, waarin Frankrijk tot 1848 mogelijk wat achterliep maar met de clubs een spectaculaire inhaalslag maakte, schreef Van Vree, *Nederland als vergaderland*, o.a. 190-208. Zie over het gezag van (en in) het Nederlandse parlement: Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer, 1848-1888* (Amsterdam 2008).
 - 24 Tilly en Wood, *Social movements*, 3-5.
 - 25 Villette, *Apprendre à voter*, 10, 75-81.
 - 26 Zie bijvoorbeeld *La Commune de Paris* 6 (14-3-1848) en over het vervolg: *La Commune de Paris* 7 (15-3-1848).
 - 27 *La Commune de Paris* 6 (14-3-1848); Vincent Villette, 'Apprendre à voter. L'apprentissage du suffrage de masse sous la 11e République dans le

- département de la Seine (1848-1851)' (proefschrift EHES Paris 2011) 107-108.
- 28 Zie onder meer de bronnenuitgaven Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires* en Bouton ed., *Les affiches rouges*.
 - 29 Hayat, 1848, 82-89, 131.
 - 30 Om praktische redenen zou eerst op 15 maart worden besloten tot uitstel van de verkiezingen naar 25 maart; Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 127.
 - 31 *La Voix des Clubs* (13-4-1848).
 - 32 Amann, *Revolution and mass democracy*, 93-98.
 - 33 Raymond Huard, *Le suffrage universel en France. 1848-1946* (Parijs 1991) 35; Amann, *Revolution and mass democracy*, 98-110.
 - 34 Amann, *Revolution and mass democracy*, 103.
 - 35 Zo zou Lamartine hebben verteld op de ochtend van 17 maart aan Lord Normanby, *A year of revolution*, 237-238.
 - 36 Villette, *Apprendre à voter*, 77-78.
 - 37 Samuel Hayat geeft een uitgebreide analyse van 17 maart in relatie tot representatie, zie Hayat, 1848, 181-188.
 - 38 Berenson, 'Organisation und "Modernisierung"', 747-748. Bovendien bevond de Voorlopige Regering zich voortdurend in een benarde positie tussen enerzijds het radicale Parijse volk en anderzijds de conservatieve Franse provincies, zie George W. Fasel, 'The wrong revolution. French republicanism in 1848', *French Historical Studies* vol. 8, nr. 4 (1974) 654-677, aldaar 660.
 - 39 Het gesprek met Lamartine vond plaats op 8 april 1848; Normanby, *A year of revolution*, 307.
 - 40 In de definitie van Tilly en Wood, *Social movements*, 3-5. Kort gezegd: zij voerden campagne, maakten daarbij gebruik van een actierpertoire en brachten grote waardering op voor 'waardigheid, eenheid, getal en toewijding'.
 - 41 Die civil society was sinds de Franse Revolutie de regering blijven 'inspecteren, monitoren, onderzoeken en evalueren'; Pierre Rosanvallon, *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge 2008) 13.
 - 42 Anders dan sommige Britse politieke verenigingen van de eerste helft van negentiende eeuw, vervulden de clubs dus geen bedreiging voor de autoriteiten als 'antiparlement' maar eisten ze een plaats op als 'volksparlement'; vgl. T.M. Parssinen, 'Association, convention and anti-parliament in British radical politics, 1771-1848', *The English Historical Review* (1973) 504-533. Ook waren de Parijse clubs slechts ten dele een machtsfactor *from without*, omdat er in de revolutionaire overgangsfase nauwelijks een *within* was gezien de afwezigheid van een parlement en de wankelende positie van de Voorlopige Regering; vgl. Patricia Hollis ed., *Pressure from without in early Victorian England* (New York 1974).
 - 43 'LE PEUPLE SOUVERAIN déclare... [...] droit d'association politique et industrielle pour tous; Le gouvernement de l'avenir ne pouvant être que l'expression des vœux et des intérêts de tous, tous les Français doivent se grouper dans leurs communes respectives, en assemblées délibérantes, afin d'élire les nouveaux et vrais mandataires du pays.' Aldus het manifest van Viard en Fauvety, samen met de socialist Proudhon oprichters van *Le représentant du peuple* (1847-1848), op 24 februari 1848; Delvau ed., *Les*

- murailles révolutionnaires*, 26. De tekst is ook afgedrukt door Bouton ed., *Les affiches rouges*, 7-8. Bouton betwijfelde overigens of de tekst wel al op de middag van 24 februari kon worden verspreid, zoals Delvau beweerde, omdat de monarchie toen nog niet was gevallen. Hoewel clubs op 24 februari nog niet bestonden, duidt de term 'overlegbijeenkomsten' (*assemblées délibérantes*), in combinatie met het verzoek om vrijheid van politieke vereniging, wel degelijk op dit type organisatie.
- 44 Zie bijvoorbeeld de uitgebreide principeverklaring van de Société Démocratique Centrale, d.d. 25-2-1848, AN 67 AP doss. 3; of BNF (8-LB53-124; ook beschikbaar via gallica.bnf.fr).
 - 45 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 91-92.
 - 46 'la réforme politique n'est que l'instrument de la réforme sociale.' *La Commune de Paris* 10 (18-3-1848).
 - 47 'Des clubs sont établis pour discuter sur les élections. Là, des citoyens dévoués et libéraux débattent différents systèmes, différentes questions sur le vote des Représentants. Courez à ces réunions, éclairez-vous des lumières de ces hommes libéraux, embrassez leurs pensées, et lorsque le moment sera venu, vous irez, forts de votre opinion, déposer un vote que nul n'osera vous discuter.' Auguste Verville jr., *Au peuple et aux anarchistes* (Parijs 1848) 12-13.
 - 48 Zie voor uitgebreide beschrijvingen van de technische, materiële kanten van de verkiezingen van 1848 het proefschrift van Vincent Villette, in boekvorm verschenen als Villette, *Apprendre à voter*. Ik verwijs afwisselend naar het proefschrift (2011) en naar de enigszins afwijkende publieksuitgave (2013).
 - 49 250 duizend kiesgerechtigden onder de Julimonarchie, 9 miljoen in april 1848. Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 92.
 - 50 Villette, *Apprendre à voter*, 71-81.
 - 51 Zie stemoproepen in enkele affiches in AN 6 AZ 29 en in alle revolutionaire kranten. Oproepen golden ook voor de officiersverkiezingen van de Garde Nationale: Amable Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire. Club des clubs et la commission* (Parijs 1850) 88-89.
 - 52 'Nous recommandons à tous les citoyens de se munir de leur extrait de naissance, pièce indispensable pour être admis aux élections.' *La Commune de Paris* 1 (9-3-1848).
 - 53 *La Commune de Paris* 1 (9-3-1848).s
 - 54 'Chacun y [dans les clubs] voyait la conquête d'un siège à l'Assemblée constituante, d'un grade dans la garde nationale, de tout honneur civique réservé au choix de ses concitoyens.' Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution III*, 290-291.
 - 55 Kieslijsten zijn 'de meest concrete uiting van de materiële en individuele dimensie van de democratie', aldus Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 118, zie ook 118-145.
 - 56 'Interrogeons les candidats, discutons les titres, n'hésitons pas à repousser les candidatures suspectes; que nos suffrages, sévèrement réfléchis, ne s'arrêtent que sur des hommes sympathiques, résolus, animés du vrai sentiment républicain.' Lucas, *Les clubs*, 29.
 - 57 Ook werden kandidaten voor de officiersverkiezingen van de Nationale Garde verzocht om naar de club te komen om daar hun *profession de foi* af te leggen; *La Commune de Paris* 8 (16-3-1848).

- 58 Of zelfs een lied, zoals Botiau, lid van de Club Popincourt, deed die als liedtekst een 'Réponse aux Citoyens qui désirent me porter Candidat au Grade de Lieutenant [van de Nationale Garde, gw]' publiceerde; AdP 6 AZ 1766, doc. 11.
- 59 Zo concludeert ook Jeremy Popkin in zijn onderzoek naar de verkiezingen in Lyon, al was het standaardvocabulaire in de *professions de foi* in de clubs aldaar conservatiever, want meer gericht op waarden betreffende familie, bezit en religie; Jeremy D. Popkin, 'Press and elections in the French Revolution of 1848. The case of Lyon', *French Historical Studies* (2013) 83-108, aldaar 90.
- 60 BHVP, 700704. Zie ook diverse brochures in AN C//941, waaronder een oproep (doc. 8845) van een doofstomme kandidaat die graag aanbevolen wilde worden op de kieslijst van de Club des Clubs. Hij kon naar eigen zeggen rekenen op de steun van tweehonderd doofstomme Parijzenaren.
- 61 *La Commune de Paris* 6 (14-3-1848).
- 62 *La Commune de Paris* 10 (18-3-1848).
- 63 *La Commune de Paris* 7 (15-3-1848).
- 64 In vergaderingen kon de 'democratic hypersensitivity' ertoe leiden dat het publiek een spreker, soms bij de eerste de beste verspreking of onwenselijke opmerking, het spreken onmogelijk maakte; Amann, *Revolution and mass democracy*, 67-68.
- 65 'tous les clubs républicains votent comme un seul homme.' *La Commune de Paris* 6 (14-3-1848).
- 66 *La Commune de Paris* 8 (16-3-1848).
- 67 Dus niet een gecentraliseerd model, zoals de jakobijnse clubs in de Franse Revolutie, Amann, 'A French Revolutionary Club', 19-21.
- 68 Zie het oprichtingsaffiche AN C 930, doc. 739. Voor de paramilitaire onderverdeling in secties, zie het 'Règlement' in AN 67AP 3.
- 69 Zie de publicatie van voorzitter Buchoz Hilton (14-4-1848; AdP 3AZ 10 294), die tevens probeerde de felle tegenstanders van de verwijzing naar de jakobijnen gerust te stellen met de mededeling dat er – in tegenstelling tot in 1793 – in 1848 alleen nog *aristocrates bourgeois* waren, en die 'zijn minder gevaarlijk'.
- 70 Amann, 'A French Revolutionary Club', 19-20. Ook andere clubs, met name de Société des Droits de l'Homme et du Citoyen, hadden 'geaffilierte clubs'. Veel van deze banden zijn opgetekend door Lucas, *Les clubs*, passim.
- 71 'Club central des départements (Statuts)' (17-4-1848); BHVP 949831.
- 72 *La Voix des Clubs* (14-3-1848); Amann, *Revolution and mass democracy*, 94, 121-122.
- 73 'un Club central de tous les Clubs'; Lucas, *Les clubs*, 226-227.
- 74 AN C//941 bevat een lijst die al dateert van 20 maart, met daarop namen van clubs die nog geworven moesten worden.
- 75 Amann, *Revolution and mass democracy*, 121-124.
- 76 Notulen van de eerste vergadering van de Club des Clubs (26-3-1848); AN C//941, doc. 9021.
- 77 Lucas, *Les clubs*, 59.
- 78 'Une commission choisie parmi les délégués au comité sera chargé d'examiner l'esprit politique de chaque club. Tout ce qui ne sera pas jugé démocrate sera écarté.' AN C//941 doc. 9021.

- 79 'Contraste singulier! La démocratie siégait à la place de l'aristocratie, et le peuple, rentré en possession de sa souveraineté, allait délibérer sur ses intérêts, là, où quelques années avant la royauté s'était occupée des moyen [sic] de l'opprimer.' Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 42.
- 80 Toen minister Ledru-Rollin aanvankelijk deze clublocatie aan Sobrier had geweigerd, zou die dreigend hebben geantwoord: 'nous y reviendrons d'une autre façon'; aldus de lezing van een officier van de Nationale Garde, AN C//933 doc. 2652bis(A). En toen de minister na enkele weken de Club des Clubs de toegang tot het Palais National alsnog ontzegde, werd de gebouw-beheerder door politiechef Caussidière gewaarschuwd om rekening te houden met verzet en te zorgen dat het verbod niet werd overtreden; AN C//933 doc. 2652(C).
- 81 Dat clubs samenwerkten voor de verkiezingen gebeurde ook buiten Parijs: Popkin, 'Press and elections', 95-97.
- 82 'Il faut que l'Assemblée nationale représente le sentiment et la volonté du peuple; tous nos efforts doivent donc tendre à nommer pour représentants du peuple des républicains décidés à faire triompher la cause de l'égalité.' Aldus het aankondigingsaffiche van de Club des Clubs, geciteerd bij Lucas, *Les clubs*, 57.
- 83 Deze mislukking had Marc Dufraisse uiteengezet in zijn reeds geciteerde openingstoespraak in de Club Barbès, die integraal werd geciteerd door Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 33-39.
- 84 'Par [les assemblées populaires], le peuple devait apprendre ce qu'il pouvait exiger de ceux qui le représentaient.' Ibidem, 16. Saillant detail: in dezelfde alinea plagieren de auteurs de radicale clubkrant *La Voix des Clubs* (8-3-1848), onder meer met hun beschrijving van de clubs als 'l'action de la pensée'.
- 85 'de parler à tous, au nom de tous, des droits que tous avaient à exercer avant un mois'; ibidem.
- 86 Amann, *Revolution and mass democracy*, 123.
- 87 Dit is een (mogelijk onvolledige) optelsom van alle drukkerijfacturen die ik vond in AN C//942 'Assemblée Nationale, Commission d'Enquête' (documenten 9.154-ca. 9.200; parlementaire enquête 1848 over 15 mei en 22 juni); deze documenten zijn in beslag genomen tijdens de huiszoeking bij Longepied.
- 88 Amann, *Revolution and mass democracy*, 140-142. Een kopie van de kieslijst is opgenomen bij Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 113.
- 89 In het archief van Longepied (AN C//942) bevinden zich diverse aanmaningen en schuldbekentenissen, zoals een aanmaning (voor de achtste keer) van een drukkerij in C//940.
- 90 Amann, *Revolution and mass democracy*, 137.
- 91 Aldus de notulen, bijvoorbeeld AN C//941 doc. 9038. De secretaris kon de snelheid van de vergaderingen nauwelijks bijbenen, zodat van sommige vergaderingen slechts summiere krabbels bewaard zijn gebleven. Sommige vergaderingen hadden daarom meerdere notulisten; AN C//941 docs. 9027-9030.
- 92 Lucas, *Les clubs*, 56-68.
- 93 'Je sors du club des clubs. C'est risible, c'est affligeant, c'est effrayant. [...] Tout le monde parle, et bien, et abondamment, et artistement. C'est comme M. Blanc: on pérore comme Démosthène, on raisonne comme des crétins.'

- Pierre Hauptmann, *Carnets de Pierre-Joseph Proudhon* 111 (Parijs 1968) 47-48 [oorspr. 275-277].
- 94 'On a applaudi avec ferveur, et triple salve, le conseil émis par Barbès de créer la Dictature.' Ibidem. Overigens rept Longepied in zijn terugblik uit 1850 met geen woord over alle organisatorische moeilijkheden die hij als bestuurslid en voorzitter in de Club des Clubs moet hebben ervaren; Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*.
- 95 Dit idee werd versterkt door de vele brieven die de Club des Clubs ontving van clubs buiten Parijs, met verzoeken om zich bij de clubfederatie te mogen aansluiten of om advies voor het benoemen van nieuwe lokale bestuurders; zie AN C//941, o.a. doc. 9035.
- 96 'Ils organisent l'Etat tout seuls, sans consulter la nation!... Ils en sont à croire que la Nation obéira!... Jamais pareille folie, pareille illusion, ne se sont vues!'; Hauptmann, *Carnets de Pierre-Joseph Proudhon* 111, 47-48 [oorspr. 275-277].
- 97 Amann, *Revolution and mass democracy*, 122-123; Wassermann, *Les clubs*, 83-89. Longepied benadrukte later zijn gematigde republikeinse intenties in zijn eigen terugblik: Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 8-9. Notulen: AN C//941 doc. 9011/9021.
- 98 'C'est de ces sociétés que les Fox, les Shéridan, les Price, les Priestly, les Wilbforce [sic] ont préparé l'abolition de la traite. C'est de là qu'ils nous encourageaient à la liberté; c'est de là que l'éloquence des orateurs, les méditations des philosophes accélèrent chaque jour la destruction des préjugés politiques et religieux, la perfection des lois sociales et le bonheur de l'espèce humaine. [...] il faut *chérir* et *défendre* ces clubs, comme le plus ferme rempart de la liberté et de l'égalité.' Aldus geciteerd door Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 18-19.
- 99 Ibidem, 18. Het artikel van André verscheen op 26 februari 1792 in het *Journal de Paris*; voor alle open brieven van Marie-Joseph, zie Marie-Joseph Chénier, *Œuvres de M. J. Chénier* v (Parijs 1826) 20-48. Pierre Prades, *Ils ont tué le poète. André Chénier (3 octobre 1762-20 juillet 1794)* (Parijs 1998) 197.
- 100 Amann benadrukt dat slechts 5% van de clubs in 1848 'deliberately raised the ghosts of the revolutionary past' en dat vrijwel niemand in de clubbeweging van 1848 de jaren 1790 bewust had meegemaakt; Amann, *Revolution and mass democracy*, 37-39.
- 101 Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 48; Amann, *Revolution and mass democracy*, 140. Clubs die hiermee niet akkoord gingen, waren zelfs 'vijanden van de Republiek', aldus spreker Delaire die daarmee applaus oogstte; AN C//941 doc. 9019, zie ook 9027-9030.
- 102 Lucas, *Les clubs*, 63.
- 103 In de dossiers AN C//933-942, waarin het archief van de Club des Clubs is opgenomen, heeft de auteur geen bewijs gevonden voor dergelijke transacties. Op 15 mei werd huiszoeking gedaan bij Sobrier (het revolutionaire hoofdkwartier op 16 Rue de Rivoli) en ook bij Longepied. De in beslaggenomen documenten zijn bewaard gebleven in de archieven van de Assemblée Nationale Constituante vanwege de Parlementaire Enquête-commissie naar de opstanden van 15 mei en 22-26 juni 1848. Over de inbeslagname: *La Commune de Paris* (18-5-1848).

- 104 Alleen al voor het verwerken van de duizenden inkomende brieven en voor het bijhouden van de administratie moet een klein leger van secretarissen actief zijn geweest; zie het archief van de Club des Clubs, AN C//933-942.
- 105 Volgens Amann had het uitzenden van de republikeinse missionarissen door de Club des Clubs 'a devastating effect on its effectiveness in Paris'; Amann, *Revolution and mass democracy*, 125. Agulhon beschreef uitgebreid de bijna religieuze symboliek en beeldvorming die uitgingen van de 'folklore van de Republiek' in 1848: Agulhon, *Marianne au combat*, 85-128. De missie zou zijn geïnitieerd door de Club Barbès, die de Club des Clubs inzette als middel; zie de getuigenis van twee betrokken bestuurders van de Club des Clubs, Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 50-62.
- 106 Voor de uitgebreide omschrijving van rechten en plichten van de *délégués*, woordelijk geciteerd, zie Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 63-69.
- 107 2000 kandidaten werden getest, 500 geselecteerd; ibidem, 49-52. Lucas somt per club de namen van de *délégués dans les départements* op die zij afvaardigde; Lucas, *Les clubs*, passim. Zie archiefmap AN C//940 voor de honderden brieven waarin lidclubs hun kandidaten aanbevelen bij de Club des Clubs.
- 108 Lucas, *Les clubs*, 56-68, 149; Amann, *Revolution and mass democracy*, 124-128. Zie voor archiefmateriaal AN C//938-940 (o.a. de rapporten van de gedelegeerden aan Sobrier en de financiële administratie van de Club des Clubs).
- 109 De Société Démocratique Centrale stuurde een afvaardiging naar de Club des Clubs om de verrichtingen van haar rivaal te volgen. Op 30 maart rapporteerde die over de intentie van de clubfederatie om *agents électoraux* op pad te sturen. Amann, 'A French Revolutionary Club', 24. Het idee was daarvoor al geopperd in de Club Barbès. Overigens had Sobrier zelf geen rol in de aansturing van de afgevaardigden, dat gebeurde door een commissie met onder anderen de clubleiders Longepied en Huber; Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 56-57.
- 110 Amann, *Revolution and mass democracy*, 128.
- 111 Wassermann, *Les clubs*, 83-89.
- 112 Lucas, *Les clubs*, 68-71; Van der Linden, *Alphonse Esquiros*, 51.
- 113 Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 50-62. Zie de opsomming van al deze *délégués dans les départements* per club door Lucas, *Les clubs*, passim. Ook in AN C//940, o.a. doc. 7340. Castille, *Histoire de la Seconde République* 11, 124-125. Voor een optelsom van de *dépenses secrètes*: Alexandre Quentin-Bauchart, *Rapport de la commission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin et sur les événements du 15 mai* 11 (Parijs 1848) 62.
- 114 Dit gerucht kwam van de socialistische leider Raspail; Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 113.
- 115 Amann, *Revolution and mass democracy*, 123-124.
- 116 'la folie représentative [s'étendit à tous]', 'affiches pompeuses et mensongères'; aldus het voorwoord bij de facsimilecollectie aanplakbiljetten van Delvaux ed., *Les murailles révolutionnaires*, 3.
- 117 De hiernavolgende reconstructie van de gebeurtenissen van 16 april is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op Amann, *Revolution and mass democracy*, 173-184 en op Hayat, 1848, 211-247.
- 118 Sewell noemt dit bijzonder aan de *corporations* van 1848; Sewell, *Work and revolution*, 260-261. Hij vergeet daarbij dat deze verenigingen weliswaar een

specifieke doelgroep en aandachtsterrein hadden (arbeiders en hun belangen), maar dat zij verder net zo goed als de clubs opereerden als politieke verenigingen in het roerige publieke debat na de Februarirevolutie, zij het dat de arbeidersverenigingen minder het karakter hadden van open volksvergaderingen. Zie André Cochut, *Les associations ouvrières. Histoire et théorie des tentatives de réorganisation industrielle opérées depuis la révolution de 1848* (Parijs 1851).

- 119 Twee leiders van de Club des Clubs deden het achteraf voorkomen alsof er alom verwarring was op 16 april waardoor hen geen blaam trof. Sterker nog, de Club des Clubs had zich opzettelijk gemengd met de Nationale Garde om te voorkomen dat daarin een 'monarchistische reactie de kop op zou steken'; Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 100.
- 120 Hayat, 1848, 222-229.
- 121 Ibidem, 211-247, vooral 241.
- 122 Bijvoorbeeld de Club démocratique central de la Garde nationale de Paris; Lucas, *Les clubs*, 157-159. Lucas maakt in zijn kroniek nog melding van minstens tien andere 'gematigde' clubs.
- 123 Het is mogelijk dat de angst voor anarchisten en communisten die door 16 april werd aangewakkerd doorwerkte in het stemgedrag op 23 april, dat overigens door nog veel meer factoren conservatiever uitviel dan verwacht; Amann, *Revolution and mass democracy*, 187; George W. Fasel, 'The French election of April 23, 1848: Suggestions for a revision', *French Historical Studies* vol. 5, nr. 3 (1968) 285-298, aldaar 292-294.
- 124 Amann, *Revolution and mass democracy*, 173.
- 125 Aldus Agulhon, *Les quarante-buitards*, 135.
- 126 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 88-92.
- 127 Olivier Ihl, 'L'urne et le fusil. Sur les violences électorales lors du scrutin du 23 avril 1848', *Revue française de science politique* vol. 60, nr. 1 (2010) 9-35.
- 128 'Le coup de main que les clubistes voulaient tenter hier sur les boîtes de scrutin du 2e arrondissement prouvent que le terrain de la légalité s'effondre sous les pas de ces Messieurs. Ils n'ont plus d'espoir que dans les coups d'État.' Een verslag van de Belgische krant *L'Indépendance belge* (26-4-1848), aldus geciteerd door Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 92.
- 129 Ibidem, 98-102.
- 130 Ibidem, 123, 175, 186. De stad Parijs had ca. 341.000 kiezers.
- 131 Ibidem, 226.
- 132 Huard, *Le suffrage universel*, 35-38.
- 133 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 242-243.
- 134 De 34 gekozen afgevaardigden namens de Seine waren, in volgorde van de meeste stemmen (259.800) naar de minste (104.871): Lamartine, Dupont (de l'Eure), Arago (François), Garnier-Pagès, Armand Marrast, Marie, Crémieux, Béranger, Carnot, Bethmont, Duvivier (generaal), Lasteyrie, Vavin, Cavaignac (generaal), Berger, Pagnerre, Buchez, Cormenin, Corbon, Caussidière, Albert ('de arbeider', GW), Wolowski, Peupin, Ledru-Rollin, Schmit, Flocon, Louis Blanc, Recurt, Agricola Perdiguier, Bastide (Jules), Coquerel, Garnon, Guinard, Lamennais. Afgedrukt in o.a. *La Commune de Paris* (29-4-1848) en *Le Représentant du peuple* (30-4-1848). Over de teleurstelling in de kringen van de Club des Clubs: *La Commune de Paris* (1-5-1848).

- 135 Dit betoogt ook Jeremy Popkin in zijn studie naar de verkiezingen van 1848 en 1849 in Lyon: Popkin, 'Press and elections', 91, 104. Dit zou tevens een verklaring zijn voor het grotere succes van de radicaalrepublikeinse stromingen in de verkiezingen van 1849 toen politieke verenigingen nauwelijks een rol meer speelden en clubs dus niet meer het publieke debat compliceerden; *ibidem*, 104-108.
- 136 Huard, *Le suffrage universel*, 37. Popkin beschrijft deze vorm in de context van de stad Lyon, zie Popkin, 'Press and elections', 88. De Club des Clubs ontving in april 1848 diverse brieven die opriepen om in te grijpen in naam-fraude en het ronselen van stemmen; AN C//940.
- 137 *La Commune de Paris* (30-4-1848).
- 138 De 'hardwerkende Fransman' werd in de Voorlopige Regering en in de Arbeidscommissie (Luxembourg) vertegenwoordigd door de man die 'Albert de arbeider' werd genoemd (echte naam: Alexandre Martin). Als onderminister ondertekende hij zelfs de regeringsdecreten met 'Albert, *ouvrier*' (zie staatskrant *Le Moniteur Universel* vanaf 25 februari 1848). Zie ook: Sewell, *Work and revolution*, 243-276.
- 139 Jean-Philippe Schmit, *Aux ouvriers. Du pain, du travail et la vérité* (Parijs 1848).
- 140 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 304-305. Een kiescomité uit het elfde arrondissement protesteerde in een brief op 9 mei 1848 tegen de suggestie dat er bij het tellen van de stemmen gemanipuleerd zou zijn. Het comité noemde de fraude door Jean-Philippe Schmit de oorzaak voor zijn vergissingen; AN C//1328, doc. 34. Een ander comité uit het elfde arrondissement bevestigde alleen dat het alle stemmen voor 'Schmit, *ouvrier*', 'Schmi(d)t, auteur' of gewoon 'Schmit' aan dezelfde Jean-Philippe Schmit had toebedeeld. *Ibidem*, doc. 56.
- 141 *Le Moniteur Universel* (7-5-1848).
- 142 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 306. Overigens waren Louis Blanc en 'Albert de arbeider' wel verkozen.
- 143 Zie AN C//1328. Ook arbeidersverenigingen, revolutionaire kranten en individuen stuurden begin mei protestbrieven over de zaak-Schmit; zoals de Association Fraternelle des Tailleurs (AN C//1328, doc. 33) en de arbeidersclub L'Atelier (AN C//1328, doc. 54).
- 144 'Par [d]es allégations fausses et mensongères, [Schmit] a capté des suffrages qui s'adressaient à un digne et honnête ouvrier et non à l'ex-fonctionnaire de la Restauration, maître des requêtes, chef de division au Ministère de la Justice, pensionnaire de l'état, etc.' Handgeschreven brief (3-5-1848) van de Société Démocratique Centrale (niet te verwarren met de Club Blanqui), ondertekend door Victor Masson en ruim 25 andere leden; AN C//1328, doc. 61. De Société stuurde meerdere brieven, zie *ibidem*, docs. 40, 44 en 45.
- 145 *Ibidem*, docs. 40, 44.
- 146 *Ibidem*, resp. docs. 32, 35, 59, 67.
- 147 'Tous ont cru nommer un homme qui, pendant longues années, avait vécu au milieu des ouvriers, partagé leur travaux, éprouvé leurs besoins, et pouvait apporter à l'Assemblée nationale, sur la question qui les intéresse, des lumières acquises au prix d'une expérience personnelle'; *ibidem*, docs. 67. Ook geciteerd door Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 304.

148 AN C//1328, doc. 31.

149 'J'ai voté avec toute la confiance d'un vrai Républicain. Je reconnais que je suis trompé en conséquence je proteste de toute indignation de mon âme; je signe contre sa nomination.' Brief in ibidem, doc. 31.

150 Ibidem (map 'Seine').

151 Rosanvallon, *Counter-democracy*, o.a. 12-18. John Keane noemt deze controle door allerlei politieke en maatschappelijke (extraparlamentaire) instituties en verenigingen de 'monitory democracy'; John Keane, *The life and death of democracy* (Londen 2009) xxvii, 585ev.

152 *Le Moniteur Universel* (7-5-1848).

153 Een brief van 4 mei 1848; AN C//1328, doc. 29. Zie ook Lucas, *Les clubs*, 238-239. De eisen zijn niet ingewilligd.

154 Tegenhanger *L'Ami du Peuple* van Raspail gebruikte in 1848 voor het eerst de term 'verkiezingsfraude'; *L'Ami du Peuple* (4-5-1848).

155 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 308-309.

4 Omgaan met een nieuwe realiteit – clubs na de verkiezingen

1 Olivier Ihl, 'Un autel démocratique: l'urne électorale', in: Vincent Villette ed., *Les Français et le vote depuis 1789* (11e Colloque historique des bords de Marne; Le Perreux-sur-Marne 2013) 109-126.

2 'Le moyen le plus sûr de faire mentir le Peuple est d'établir le suffrage universel'; schreef Proudhon op 29 april, gepubliceerd in *Le Représentant du Peuple* (30-4-1848). Zie ook de scherpe analyse van de representatieve democratie door Proudhon, onder andere in *La démocratie* (1848). In dezelfde categorie viel een groot (anoniem) aanplakbiljet waarop stond te lezen: 'L'Assemblée Nationale n'est pas la représentation de la France! Le principe qui a présidé à l'élection de l'Assemblée Nationale est vicieux.' Het was een pleidooi voor een afvaardiging van '1/3 kapitalisten, 1/3 industriëlen, 1/3 arbeiders'. Bron: AN C//941.

3 'Le suffrage universel est sans contredit, une bonne chose. Nous avons été des premiers à le demander. Mais il fallait, pour qu'il fût l'expression sérieuse et véritable des citoyens, qu'on le rendit totalement libre, entièrement incorruptible, et qu'on lui assurât la bonne direction qu'il devait avoir. Au lieu de cela qu'a-t-on fait? Nous l'avons dit, moins que rien.' *Le Monde républicain* (25-4-1848), aldus geciteerd door Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 108, zie ook 79-81, 91-92.

4 Zie Coutant, 1848.

5 'Ce fut la belle époque des clubs – *cloubs* – quelques malins disaient: *clioubs*. – On se disputait sur la manière de prononcer le mot, et l'on en tirait des conséquences sur les opinions politiques: club était démoc-soc; cloub était réac; cleub n'était pas compris.' Aldus de herinneringen van fotograaf en nationaal gardist du Camp, *Souvenirs*, 123.

6 Dit citaat komt uit een van de vele brieven die bezorgde aanhangers (van eind maart tot begin mei 1848) over dit onderwerp schreven aan de Club des Clubs; AN C//940 doc. 8417. Een artikel met dezelfde strekking verscheen in *La Commune de Paris* (30-4-1848).

7 Peter H. Amann, 'A "Journée" in the making: May 15, 1848', *The Journal of Modern History* 42 (1970) 42-69, aldaar 46-47. Dit artikel is later (deels) gepubliceerd in Amann, *Revolution and mass democracy*, 205-247.

- 8 Hayat, 1848, 120.
- 9 Zo fungeerde 1848, met de versnelde uitbreiding van het (politieke) burgerschap, als een snelkookpan in de geschiedenis van de politieke cultuur in de negentiende eeuw, waarin drukpers en vereniging (in dit geval: clubs) een cruciale rol speelden. Het begrip 'burger' politiseerde vanaf ca. 1840, waarbij de 'burgerstand' als kern der natie in oppositie kwam met de staat. De steeds grotere openbaarheid leidde tot een steeds politiekere duiding van het begrip 'burger'. Zie Ido de Haan, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw', in: Kloek en Tilmans eds., *Burger*, 231-275, aldaar 242-423. Voor '1848' als prisma van latere politieke debatten in Frankrijk, zie Coutant, 1848, 17-22. Over de werking van politisering en partijvorming in verenigingen: Janse, *De afschaffers*, 255-291.
- 10 Lucas, *Les clubs*, 4.
- 11 Partijvorming onder politieke organisaties was een Europese trend in de loop van 1848, aldus Sperber, *The European revolutions*, 169.
- 12 Hayat, 1848, 97; Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution* 111, 293-294.
- 13 Conservatieve politieke verenigingen bestonden bijvoorbeeld wel in de Provence, zie hierover het werk van Bernard Rulof, 'Wine, friends and royalist popular politics. Legitimist associations in mid-nineteenth-century France', *French History* vol. 23, nr. 3 (2009) 360-382 en 'The affair of the Plan de l'Olivier. Sense of place and popular politics in nineteenth-century France', *Cultural and Social History* vol. 6, nr. 3 (2009) 323-344.
- 14 Amann, *Revolution and mass democracy*, 327. Sperber beschrijft hoe in de revoluties van 1848 de toenemende participatie (politisering) en de zich verbredende en ideologiserende organisatievormen in Europa leidden tot politieke polarisatie; Sperber, *The European revolutions*, 200-207. Dit proces voltrok zich niet alleen onder Parijse revolutionairen, zie Sperber, *Rhineland radicals*, 185.
- 15 Over deze 'failure of communication': James Livesey, 'Speaking the nation. Radical republicans and the failure of political communication in 1848', *French Historical Studies* vol. 20, nr. 3 (1997) 459-480, aldaar o.a. 467.
- 16 Aldus omschreven voor de Nederlandse politieke cultuur door De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 183. De auteurs beschrijven de overgang van de burgerlijk-liberale openbaarheid, die naast de staat een eigen machtsveld had gecreëerd, naar een gepolitiseerde, pluriforme partijdemocratie. Deze overgang deed zich vroeg of laat in de negentiende eeuw overal in West-Europa voor. 1848 was een brandpunt waarin deze ontwikkeling in korte tijd zichtbaar werd.
- 17 *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
- 18 'Les clubs qui ne comprennent pas cette mission ou qui ne sont pas, dans une certaine mesure, en état de la réaliser, doivent s'attendre à disparaître bientôt par l'absence de vie et d'intérêt.' *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
- 19 'Les clubs représentent l'opinion publique du jour et tendent à former l'opinion publique du lendemain.' *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
- 20 'Les clubs vont être [...] le corollaire indispensable de ces délibérations [de l'Assemblée, gw]; chaque soir, ils contrôleront la discussion du jour et prépareront la discussion du lendemain, au plus grand profit de la vérité et du bien public.' *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
- 21 Dinocourt, *De la nécessité*.

- 22 Hayat, 1848, 23, passim; Sperber, *The European revolutions*, 200-207.
- 23 'Que partout des réunions soient organisées; que chacun, même le plus humble, soit mis en demeure d'y produire sa pensée. Dieu, qui seul a connu si longtemps les misères du peuple, seul aussi connaît les trésors de bon sens et de moralité que recèlent les masses; brisez la couche épaisse qui les enfouit encore.' Circulaire van Ledru-Rollin aan alle overheidscommissarissen die in naam van de Republiek het land in waren gestuurd, op 12 maart 1848. Quentin-Bauchart, *Rapport de la commission d'enquête* 11, 68-71, aldaar 70-71.
- 24 Wassermann, *Les clubs*, 58-59.
- 25 Spontane samenscholingen worden tegenwoordig nog steeds gezien als een politieke nachtmerrie, bijvoorbeeld door een vooraanstaande rechtsgeleerde en EHRM-rechter die het recht op vergadering een bedreiging vindt voor de parlementaire democratie en de openbare orde: András Sajó, 'Militant democracy and transition towards modernity', in: *Militant democracy* (Utrecht 2004) 209-230, aldaar 226.
- 26 Cossart, *Le meeting politique*, 15. De republikein Tellier verspreidde in 1848 een theoretische verhandeling waarin hij stelde dat de volkssoevereiniteit in clubs moest worden 'georganiseerd' om opstanden te ondervangen. C.-J. Tellier, *Le droit d'insurrection aboli par l'organisation de la souveraineté du peuple* (AN AB-XIX-689).
- 27 Aldus een schrijven van Caussidière (goedgekeurd door minister Ledru-Rollin) d.d. 23 maart 1848; Archives de la Préfecture de Police de Paris (APP) AA 427, doc. 55. Wat betreft de clublocaties, zie bijvoorbeeld de autorisatie van Caussidière voor de Club des Gobelins op 13 maart 1848; AdP 4A2 no. 32.
- 28 Zie APP AA 427, doc. 55 en ook een brief die Caussidière op 10 maart 1848 stuurde aan alle politiecommissarissen in Parijs en de voorsteden, APP AA 427, doc. 53. Caussidière maakte zich grote zorgen om opstandige arbeiders en hun ordeverstoringen in werkplaatsen, waarin sommige clubs ook een aandeel hadden, blijkt uit een vergelijkbare brief op 1 april 1848; APP AA 427, doc. 56. Vgl. O'Brien, 'The revolutionary police', 141, die beweert dat Caussidière de clubs tussen februari en mei steeds goed gezind was en steunde. Echter, zijn steun gold voornamelijk de kring rond Barbès en Sobrier (o.a. de Club des Clubs) op 16 Rue de Rivoli die aanvankelijk een gematigd alternatief bood voor het agressieve radicalisme van Blanqui. De dag na de coupoging van 15 mei, waarbij ook Barbès en Sobrier werden gearresteerd, stapte Caussidière op als politieprefect.
- 29 In tegenstelling tot de suggestie dat *alle* clubs de 'beloofde Republiek' vertegenwoordigden tegenover de 'ontstane Republiek'; Hayat, 1848.
- 30 De Arbeidscommissie moest de *organisation du travail* uitwerken, een terrein waarop Louis Blanc al vroeg naam had gemaakt met zijn boek *Organisation du travail* (Parijs 1845); Amann, *Revolution and mass democracy*, 42.
- 31 Albert Crémieux, *La Révolution de février. Étude critique sur les journées des 21, 22, 23 et 24 février 1848* (Parijs 1912) 420-422; McKay, *The National Workshops*, 7n. Zie bijvoorbeeld de gepubliceerde toespraak van Cabet op 13 maart: 'Deuxième discours du citoyen Cabet dans la Société Fraternelle Centrale (sixième séance, 13 Mars 1848)' (Parijs 1848; vindplaats BNF LB53-500) 3.
- 32 John Plamenatz, *The revolutionary movement in France 1815-1871* (Londen 1968) 69-78.

- 33 'notre intérêt est de prêter l'appui de notre force au Gouvernement, qui déclare n'avoir d'autre intention et d'autre but que de nous défendre, nous devons, s'il s'égare, s'il entre dans une voie qui peut avoir des périls pour lui comme pour nous [...] l'avertir, le ramener dans la voie de la vérité'; uit 'Deuxième discours du citoyen Cabet'.
- 34 Dit betroof de Club de l'Emancipation des Peuples, volgens Castille, *Histoire de la Seconde République* 11, 129; Lucas, *Les clubs*, 126-129.
- 35 Hayat, 1848, 98.
- 36 'This arrangement would probably make the clubs furious, and we might expect a row any day.' Normanby, *A year of revolution*, 367.
- 37 Amann, 'A "Journée" in the making'. Over de invloed van de Poolse kwestie op Parijs: William Fortescue, *France and 1848. The end of monarchy* (Londen en New York 2005) 103.
- 38 Amann, 'A "Journée" in the making'. De in totaal duizenden petitie's die in heel Europa bij parlementen werden ingediend hadden volgens Sperber op korte termijn nauwelijks effect, maar vestigden op lange termijn het parlement als legitiem alternatief voor de monarchie, als instantie waartoe burgers zich konden wenden met klachten en wensen; Sperber, *The European revolutions*, 160.
- 39 De eerdergenoemde analyse van de nieuwe 'fase' voor de clubs na de verkiezingen; *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
- 40 *La Commune de Paris* (29-4 en 30-4-1848).
- 41 Amann, Revolution and mass democracy, 205-213.
- 42 Hoofredactie van Sobrier (geschreven op 12 mei); *La Commune de Paris* (13-5-1848).
- 43 Ibidem.
- 44 'De tous les tyrans, la pire espèce est celle qui se fait un marchepied de la démocratie. En générale, ce sont des hommes flétris qui veulent faire prévaloir leurs individualités grossières sur les droits les plus sacrés.' Sobrier in *La Commune de Paris* (14-5-1848).
- 45 Amann, Revolution and mass democracy, 211-215.
- 46 Ibidem, 215-216.
- 47 Ibidem, 216-218.
- 48 Zie over het wapenbezit in 1848 Hincker, *Citoyens-combattants*, 97-135, 181-189.
- 49 Amann, Revolution and mass democracy, 218-220.
- 50 Peter Amann heeft in zijn onderzoek veel geruchten ontrafeld of van plausible redeneringen voorzien, zie Ibidem, 205-247.
- 51 Tocqueville, *Herinneringen*, 124-125.
- 52 Frappant: Raspail was eind april nog fel gekant geweest tegen enig verzet tegen het parlement. Hij vond dat de legitimiteit van het algemeen kiesrecht moest worden erkend. *L'Ami du Peuple* (30-4-1848); Amann, 'A "Journée" in the making', 46n6.
- 53 Tocqueville, *Herinneringen*, 129-130.
- 54 Amann, *Revolution and mass democracy*, 237-239.
- 55 Deze documenten zijn te vinden in AN C//933-942.
- 56 Amann, *Revolution and mass democracy*, 240-247.
- 57 Het programma van het Fête de la Concorde, 21 mei 1848; AN AB XIX 680.

- 58 Hoewel de clubs ook al ontbraken in het officiële programma van het *Fête de la Fraternité* op 14 mei (Champs-de-Mars); zie AdP 3AZ 10 294. Op 17 maart demonstreerden clubleden onder de vlaggen en banieren van hun verschillende clubs, naast de arbeidersverenigingen; Amann, *Revolution and mass democracy*, 46.
- 59 McKay, *The National Workshops*. Zie ook het dossier van de parlementaire enquêtecommissie over de boekhouding van deze Ateliers Nationaux, AN C//933.
- 60 Price, *Revolution and reaction*, Introduction: 1-72, aldaar 30-31.
- 61 Amann, *Revolution and mass democracy*, 240-247, 326. Over de betrokkenheid van de clubs (o.a. Barbès vanuit de gevangenis in Vincennes) in de Juni-opstand: Roger Price ed., *1848 in France* (Ithaca (NY) 1975) 105-106, 115. Het rapport over de Juniopstand gaf achteraf zelfs de clubs de schuld van de escalatie. Overigens zou in de nieuwe grondwet van 9 november 1848 de vrijheid van vereniging weliswaar formeel worden erkend, maar toch bleef het decreet van 28 juli tegen de clubs van kracht; Cossart, *Le meeting politique*, 36-38.
- 62 Lucas, *Les clubs*, 19-20, 73-79.
- 63 Sperber, *The European revolutions*, 168. Over de onderdrukking van deze 'démoc-socs' in verschillende Franse departementen, zie het artikel van John M. Merriman, 'Radicalisation and repression. A study of the demobilisation of the 'démoc-socs' during the Second French Republic', in: Price, *Revolution and reaction*, 210-235.
- 64 Over 1851: Sperber, *The European revolutions*, 168; Tardy, *L'Âge des ombres*, 427-477. Over het gebrekkige leiderschap en de disproportionele focus op stadsproblematiek onder zowel gematigde als radicale republikeinen in 1848, zie Fasel, 'The wrong revolution'.

5 Volksvergadering en volkswil

- 1 Bericht van 24 februari, verschenen in de *Rheinische Beobachter* (26-2-1848); overgenomen in een extra editie van de *Allgemeine Preussische Zeitung* (28-2-1848).
- 2 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*, 102.
- 3 Zo weten we uit advertenties voor de Zeitungshalle die herhaaldelijk verschenen in *BZH*, begin 1848 (o.a. 6-2-1848 en 24-2-1848).
- 4 Biografische schets door Heinz Warnecke, 'Gustav Julius (1810-1851). Streiter für eine "Freie Presse"', in: Bleiber, Schmidt en Schötz eds., *Akteure eines Umbruchs I*, 295-360, aldaar 307.
- 5 Het 'besuchtste Lokal aller politisch denkenden Männer', aldus Kochhann, een liberaal lid van de stadsraad, geciteerd bij Hachtmann, *Berlin 1848*, 121.
- 6 Zie bijv. het verslag over het verboden banket dat de Parijse revolutie inluide. Geschreven op 21 februari, verschenen in *BZH* (26-2-1848).
- 7 *BZH*, 29-2-1848, 2e bijlage.
- 8 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*, 100-102. 'mit einer Freiheit politisiert, wie sie bis dahin in Berlin ungehört gewesen'; aldus wederom Kochhann, geciteerd bij Hachtmann, *Berlin 1848*, 120-121.
- 9 Volksvergaderingen stonden aan het begin van de Duitse Maartrevoluties. De eerste vond plaats in Mannheim op 27 februari 1848; en vóór Berlijn

- waren er op 3 maart ook al volksvergaderingen in Keulen en Wiesbaden; Frank Lorenz Müller, *Die Revolution von 1848/1849* (Darmstadt 2002) 74.
- 10 De enige publicatie die hen volledig recht doet, is een publieksboek van de historische vereniging uit het huidige stadsdeel Tiergarten/Moabit. 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*. Daarnaast is er enige aandacht voor in Hachtmann, *Berlin 1848*. Over massale politieke bijeenkomsten in 1848 als een hoofdzakelijk stedelijk fenomeen in Europa: Sperber, *The European revolutions*, 165-166.
 - 11 Volgens Sperber hadden de demonstraties van 1848 – in tegenstelling tot ‘politieke massabijeenkomsten’ zoals banketten en volksvergaderingen – nog niet de ‘choreografie’ van die in de twintigste eeuw, die vrijwel altijd als vreedzaam protest georganiseerd werden. Sperber, *The European revolutions*, 164-166.
 - 12 Zie de aanduiding *Volksversammlung* en de oproepen aan ‘het volk van Berlijn’ of aan ‘alle Berlijners’ of ‘medeburgers’, maar ook droeg het blad dat voortkwam uit een reeks volksvergaderingen de titel *die Volks-Stimme*; de eerste zes edities, april 1848, in Landesarchiv Berlin Sammlung 1848 F Rep 310 (hierna: LA F Rep 310).
 - 13 Een ‘Zeugnis vom dem in Berlin herrschenden Geiste’ 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*, 100-132. Het rookverbod uit de *Vormärz* bleef tot 25 maart 1848 van kracht: Egon Caesar Conte Corti, *Geschichte des Rauchens*, 275-280.
 - 14 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*, 103.
 - 15 ‘Die Polizei war mit dem Embryo der Revolution in Unterhandlung getreten.’ Aldus Prittitz, *Berlin 1848*, 18-21. Zie ook Hachtmann, *Berlin 1848*, 120-129; 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*, 102-103.
 - 16 Hachtmann, *Berlin 1848*, 124-125.
 - 17 De Europese vorstenhuizen stonden nauw met elkaar in contact over de meest strategische reactie op de revolutiegolf; Paulmann, ‘Europäische Monarchien in der Revolution von 1848/49’. Zie ook Frank-Lothar Kroll, *Friedrich Wilhelm IV. und das Staatsdenken der deutschen Romantik* (Berlijn 1990) 127-131, 143-178; Jeroen van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1849* (Amsterdam 2013) 523-576.
 - 18 Geciteerd bij Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution*, 264.
 - 19 Zie bijv. Giele, *De pen in aanslag*. Over de verbanning van dergelijke invloeden uit Berlijn: Hachtmann, *Berlin 1848*, 935-936.
 - 20 ‘Es erhob sich sogleich eine sehr lebhaftes Debatte. Ich hörte und sah nichts! Mit klopfendem Herzen hatte ich um das Wort gebeten. Doch die Kehle war mir wie zugeschnürt, ich verzichtete. Bald faßte ich indeß neuen Mut. So stand ich denn oben, vor mir ein schwarzer Knäuel von Menschen, der mir ungeheuer erschien. Alles, was ich sagen wollte, hatte ich vergessen! Endlich gelangte ich zum Anfang, der sich – wie üblich – auf die “33 Jahre schmähhlicher Knechtung” bezog, die mit großem Beifall aufgenommen wurde. Ich wollte nun auseinandersetzen, daß wir uns selbst die Freiheit erobern wollten, aber kaum fing ich an: “Wir wollen nicht durch Frankreich frei werden”, so hielt man mich für einen Gegner der Februarrevolution und durch ein allgemeines Konzert von Zischen und Lachen wurde ich gezwungen, für heute wenigstens dem rednerischen Ruhm zu entsagen.’ De herin-

- neringen aan 7 maart 1848, door Paul Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs. Skizzen aus dem Jahre 1848* 1 (Leipzig 1920) 82. Ook (abusievelijk) geciteerd bij Hachtmann, *Berlin 1848*, 128; 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*, 102.
- 21 Het contact tussen redenaar en publiek was dus heel direct, een fenomeen dat vanaf 1848 ook zijn invloed zou hebben op parlementaire toespraken; Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufsagitor'.
- 22 Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs* 1, 59, 81, 129. Dit soort 'merchandise' illustreert de *celebrity*-status van redenaars in 1848. Het afdrucken van portretten van redenaars was nieuw in Duitsland. Het gebeurde voor de jaren 1840 niet of nauwelijks; Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufsagitor', 252. Over de aantrekkelijkheid, de achtergrond en de ontwikkeling van (sociaaldemocratische) volksvergaderingen in Duitsland: Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 291-338.
- 23 Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufsagitor', 249-252. Schulz noemt diverse populaire boeken over de kunst van de redevoering, die zijn gepubliceerd in de jaren 1830 en (vooral) 1840.
- 24 Vernon, *Politics and the people*, 117-131, citaat op 120.
- 25 Zoals de eerdergenoemde Paul Börner overkwam, maar ook Georg Jung, een onbekende schrijver die een rede hield tijdens de begrafenis van de *Märzgefallenen* op 22 maart en kort erna als vanzelfsprekend voorzitter werd van de Politische Club en in het Pruisische parlement verkozen werd; Springer, *Berlin's Strassen*, 67.
- 26 'Ohne das großartige, glückliche Ereigniß in Paris hätte Berlin keine Thiergarten-Versammlungen, und ohne die Verhandlungen vor den Zelten keine Barrikaden gesehen. Fast alle politischen Umwälzungen großer Städte sind von den Vorstädten ausgegangen. Und von einer Umwälzung ist hier im vollsten Sinne des Worts die Rede. Die Berliner Revolution aber begann vor den Thoren.' Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand*, 6.
- 27 Hachtmann, *Berlin 1848*, 134-137.
- 28 Ibidem, 137-142; Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs* 1, 96ev.
- 29 De *Berliner Zeitungshalle* bracht op 14 maart een uitgebreid sfeerverslag van deze gebroederlijke Frans-Duitse manifestatie. *BZH* (14-3-1848 en 17-3-1848).
- 30 Het Thomas-theorema (1928) stelt: 'Als mensen situaties als werkelijk definiëren, zijn die werkelijk in hun gevolgen.'
- 31 Zie resp. een affiche dat oproept tot een vergadering over een *Adresse* aan de koning (s.d.; waarschijnlijk 23 maart) en een protestaffiche tegen het leger (30 maart), ZLB Microfilm Mappe 1, docs. 1-105 [waarvan de eerste nr. 35 en de tweede nr. onbekend].
- Ondanks de revolutie waren de Zelten beslist niet onomstreden. Dat blijkt bijv. uit een 'Bitte an meine Mitbürger des 32. Bezirks', waarin wijkvoorzitter Erfurt en gemeenteraadslid Dannenberg de bewoners van het 32e stadsdeel (een paar huizenblokken langs Unter den Linden) oproepen om vooral de electorale hervormingseisen niet te steunen. Zij hoopten dat hun buurtbewoners wel naar de vergadering van 23 maart toe zouden gaan, maar alleen om het gezonde verstand overeind te houden en de radicale plannen tegen te werken. ZLB Microfilm Mappe 1, doc. 37.
- 32 Dit gebeurde overigens in heel Duitsland, op straten en pleinen en in cafés en herbergen; Müller, *Die Revolution von 1848/1849*, 74.

- 33 Hans J. Hahn, *The 1848 revolutions in German-speaking Europe* (New York 2014) 102. Overigens bestaat Café Kranzler nog steeds, maar is het sinds 1934 gevestigd aan de Kurfürstendamm.
- 34 Hachtmann, *Berlin 1848*, 631-634; Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848*, 52.
- 35 Hachtmann, *Berlin 1848*, 215-222, 272-273; Springer, *Berlin's Strassen*, 46. Springer schrijft: 'Aufregung, Gereiztheit, Rathlosigkeit und wirres Durcheinanderlaufen. [...] Es roch nach Cigarren und Aufregung.'
- 36 Hachtmann, *Berlin 1848*; Benda, 'In Berlin ist Revolution', 34. Deze grafredes van 22 maart zijn ter gelegenheid van de 150-jarige herdenking gepubliceerd: 'Gedenkworte für die Märzgefallenen 1848 und 1998' in *Berlinische Monatschrift* 6 (1998), 93-108. Online beschikbaar: www.luise-berlin.de/bms/bmstext/9806doka.htm (geraadpleegd juli 2015).
- 37 Hachtmann, *Berlin 1848*, 556-560.
- 38 'Bürger, Meister, Gewerbtreibende, Gesellen, Tagearbeiter, Männer, die Ihr hilfsbedürftig und hülfreich seid, versammelt Euch in der Feierstunde – versäumt die Arbeit nicht, die Ihr welche habt; die Ihr keine habt, sucht Euch welche, Ihr werdet sie mit Gott finden – besprecht Euch unter einander in Ruhe und Ordnung über Euren Zustand. Laßt die Stunde der Versammlung, welche sie auch sei, eine Feier-, eine feierliche Stunde sein.' Affiche ter aankondiging van de eerste volksvergadering bij de eenzame populier (voor de Schönhauser Tor) op 26 maart, 23-3-1848, Zentral- und Landesbibliothek Berlin, Sammlung Friedländer (gedigitaliseerd van de Universiteitsbibliotheek Łódź; hierna: Friedländer), Band 1, doc. 379.
- 39 Dit is vergelijkbaar met Parijs, waar politiefchef Caussidière zich ongerust maakte over nachtelijke vergaderingen die ten koste gingen van de arbeidsproductiviteit.
- 40 Springer, *Berlin's Strassen*, 52.
- 41 De huidige Schönhauser Allee in het stadsdeel Prenzlauerberg.
- 42 De eenzame populier is nog altijd te bewonderen in de Topsstraße in Prenzlauerberg, hoewel de oorspronkelijke zwarte populier in 1967 moest worden gekapt. De huidige populier is in de DDR gekweekt uit een stekje van de oude. Zie ook Hainer Weißpflug, 'Die "Einsame Pappel"', *Berlinische Monatschrift* (1997) 67-68.
- 43 'Diese melancholische Papper scheint sich, wie Heine's Fichtenbaum, zu sehnen, schmerzlich zu sehnen...' Springer, *Berlin's Strassen*, 51. Heinrich Heine was de auteur van het gedicht 'Ein Fichtenbaum steht einsam'.
- 44 'Bürger von Kuh- und Bullenschnappel, / Draußen am Weg bei der einsamen Pappel / Große Volksversammlung heut; – / Wer nicht kommt, ist nicht gescheut. // [...] // Rasch denn! schon auf wackligem Tisch / Steht der Redner frank und frisch, / Ist eine wundersame Gestalt, / Bart und Haar im Winde wallt. // [...] // Also glänzend angetan / Grüßt er jetzt und hebet an: / ,Königtum, Adel, Stände zumal, / Sind veraltet, sind feudal, [...] / Weg damit! Die neue Zeit / Will eine neue Gerechtigkeit. [...] / Freunde, nein, der Staat als Begriff / Ist ein leckgewordenes Schiff.' // Und er schwieg. Von tausend Händen / Wollte das Klatschen gar nicht enden. / Einer, aus ehrbarem Bürgerstande, / Schrie was von 'dankbarem Vaterlande'. / Und das Volk, ausspannend den Wagen / Hat ihn auf Schultern nach Haus getragen.' Aldus dichtte Theodor Fontane, *Werke, Schriften und Briefe* v1 (München 1995) 798.

- Dit is een vrije vertaling, vooral vanwege de eerste regel: 'Kuh Schnappel' was destijds een gangbare satirische verwijzing naar volkse democraten, zonder hedendaagse equivalent. Voor Fontanes eigen, kortstondige politieke betrokkenheid, zie Theodor Fontane, *Von Zwanzig bis Dreißig* (1898).
- 45 Dorothea Minkels, 'Friedrich Ludwig Urban (1806-1879). Berliner Barrikadenheld und Vermittler zwischen Volk und Krone', in: Bleiber, Schmidt en Schötz, *Akteure eines Umbruchs* 1, 871-921. Minkels citeert de verschillende beschrijvingen van Urbans 'democratenbaard' en zijn lange haren die samen met zijn baard altijd om zijn hoofd fladderden; Springer geeft aan dat Eckert evenzeer bebaard was.
 - 46 Springer, *Berlin's Strassen*, 51-52. Weißpflug, 'Die "Einsame Pappel"'.
 - 47 Oud-soldaat en dierenarts Urban (1806-1879) had zich vanaf 1843 (aanvankelijk anoniem) uitgesproken voor een Duitse eenwording en tegen de Pruisische monarchie. Als diepreligieus mens, maar kritisch op de protestantse staatskerk, had Urban in 1844 een 'Verein für den inneren Menschen' opgericht, wat hem begin 1845 op een verbod en observatie door de Berlijnse politie kwam te staan. In juli 1845 stichtte hij een 'Verein gegen das Branntwein trinken nach den Grundsätzen lebendiger Überzeugung', die eens per maand bij elkaar kwam, zagezegd ter 'wederzijdse educatie en opmontering door voordrachten en bespreking van zedelijk-diëtistische zaken'. Deze vermoedelijk zeer kleinschalige vereniging heeft tot 1848 bestaan. Daarnaast steunde Urban al vanaf 1845 initiatieven voor onderwijs- en gewetensvrijheid, waarmee hij zich begaf in de kringen van de *Lichtfreunde*. Minkels, 'Friedrich Ludwig Urban', 872-874. Over Eckert is veel minder bekend. Wel was hij steeds in de buurt van Urban, o.a. bij diens audiëntie bij de koning, en was hij de 'Ordnungssprecher' (voorzitter) bij de volksvergadering rond de eenzame populier. Ibidem, 889-890.
 - 48 Ibidem, 874-882. Minkels baseert haar reconstructie van Urbans aandeel aan de barricadestrijd vooral op Prittwitz, *Berlin 1848*; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik*.
 - 49 'Deputation für die Abhülfe der Noth'. De 'nood' was een verzamelnaam voor een soort algemeen volksleed, volgend op de economische crisis, de slechte arbeidsomstandigheden en uiteindelijk ook de politieke conflicten (inclusief de barricadestrijd van 18 maart).
 - 50 Friedländer Band 1, doc. 379. De audiëntie van Urban en Eckert bij de koning wordt ook beschreven bij Minkels, 'Friedrich Ludwig Urban', 889-890. Het leger keerde op 30 maart terug naar de stad, de precieze rol van Urban c.s. daarbij is onduidelijk. Meer over de enorme controverse rondom de terugkeer van het leger: Hachtmann, *Berlin 1848*, 263-271.
 - 51 *BZH* (28-3-1848); Dorothea Minkels ed., *1848 gezeichnet. Der Berliner Polizeipräsident Julius von Minutoli* (Berlijn 2003) 171.
 - 52 Springer, *Berlin's Strassen*, 50-54.
 - 53 *BZH* (28-3-1848).
 - 54 *BZH* (28-3-1848); Minkels, *1848 gezeichnet*, 171.
 - 55 'Nur die Deputation scheine Vertrauen zu haben, die Versammlung habe noch keines.' *BZH* (28-3-1848).
 - 56 *BZH* (28-3-1848).
 - 57 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 346.

- 58 *BZH* (28-3-1848). Het verslag in *BZH* is niet helemaal volledig, in de woorden van de auteur omdat het voor hem 'unmöglich [war] im Gedränge und stehend Alles nachzuschreiben'. De (kern van de) toespraken van Bisky en anderen zijn aan het *BZH*-artikel toegevoegd door Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 435-441.
- 59 'stundenlangen undurchdringlichen Lärm'; *BZH* (28-3-1848).
- 60 Weißpflug, 'Die "Einsame Pappel"'; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 440-441.
- 61 Bleiber, Schmidt en Weber, *Männer der Revolution* 11, 131. De communist Ludwig Bisky was lid van een van de twee delegaties en ging als zodanig op 29 maart op audiëntie bij de koning om de eisen te presenteren.
- 62 Springer, *Berlin's Strassen*, 53.
- 63 Zo beschrijft Te Velde aan de hand van de Britse liberaal W.E. Gladstone: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 89.
- 64 Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand*, 2.
- 65 De spreker Gustav Hesse sprak bijvoorbeeld op 26 maart vanaf papier en publiceerde deze rede na afloop als vlugschrift: 'Rede, gehalten von dem Arbeiter und Mitkämpfer an den Barrikaden Gustav Hesse'; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 439. Aan de titel die hij zijn speech meegaf is al te zien hoezeer Hesse zichzelf wilde promoten, mogelijk met toekomstig electoraal gewin in gedachten.
- 66 Ibidem, 441.
- 67 Springer, *Berlin's Strassen*, 52.
- 68 Clubvoorzitter Jung zag bijvoorbeeld volksvergaderingen als plaatsen waar de stem van het volk te horen was, en clubs als de instituties om die stem te interpreteren en vertolken. *Club-Blatt* 1 (s.d.; eind maart 1848), Friedländer Band 2, doc. 95.
- 69 Mogelijk stonden zelfs de wenselijke conclusies – de besluiten tot het opstellen van verzoekschriften en petitie's richting de regering – al van tevoren vast. Dat is wel waarvoor dr. Stern pleit in de tweede vergadering bij de eenzame populier, op 9 april 1848. De volksvergaderingen hadden volgens hem te weinig daadkracht, wat opgelost moest worden door de organiserende comités de taak toe te vertrouwen de thema's voor de vergadering alvast voor te bereiden en uit te werken in stellingen, waarover op de vergadering alleen nog maar gestemd hoefde te worden. Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 142. Hoewel het publiek niet zomaar kon inspreken en bij een stemming weinig keus had, kon het de vergadering wel beïnvloeden. Door geroep en geklap kon de toehoorder blijk geven van zijn instemming dan wel ontstemming, en door rumoer te maken kon het publiek de spreker een fatsoenlijke kans tot spreken ontnemen. De macht van het publiek om bepaalde sprekers en stellingen te legitimeren of juist af te keuren door acclamatie of weghonen was een belangrijk aspect van vrijwel elke volksvergadering in 1848; Vernon, *Politics and the people*, 117-131.
- 70 Ibidem, 107-116, 117-131.
- 71 Friedländer Band 2, doc. 34.
- 72 Politiechef Minutoli was uitgesproken opgelucht dat de vergadering van 26 maart zo vreedzaam was verlopen; Minkels, *1848 gezeichnet*, 174.
- 73 Friedländer Band 2, doc. 34; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 140.

- 74 'Wir berathen hier über unsere Noth. Wenn aber unsere Beschlüsse Geltung erlangen sollen, so müssen wir die Leitung der Verhandlungen in gute Hände legen. Die Volksversammlung, die mich beauftragt hat, in ihrem Namen hier zu sprechen, ist der Meinung, daß die Herren Urban, Eckert und Bremer das allgemeine Vertrauen nicht mehr besitzen... (Bravo!) und zwar aus folgenden Gründen: Die genannten Herren sind nicht aus unserer Mitte hervorgegangen, wir haben sie nicht gewählt. Vielleicht beriefen sie diese Versammlung aus eigenem Antriebe, das wäre löblich! vielleicht aber auch auf den Antrieb Anderer. [...] Zweitens sind die Herren Präsidenten bei Maßregeln thätig gewesen, die nicht nach dem Sinne des Volkes waren.' Ibidem.
- 75 'Ich bin Familienvater und meine Angelegenheiten gestatten mir nicht, viel Zeit auf die öffentlichen Versammlungen zu verwenden.' Ibidem, 140-141.
- 76 Ibidem.
- 77 Ibidem, 142-144.
- 78 Ibidem.
- 79 Ibidem, 143-144.
- 80 Friedländer Band 1, doc. 379.
- 81 De Berlijnse volksvergaderingen streefden naar waardige vergaderingen en een uitstraling van eenheid. Daarnaast putten zij zeggingskracht uit het aantal deelnemers en hun mate van betrokkenheid. Volgens Charles Tilly zijn deze vier aspecten kenmerkend voor sociale bewegingen; Tilly en Wood, *Social movements*, 3-5. Zie ook over het belang van wettelijke en geordende *public meetings* in Groot-Brittannië, Charles Tilly, *Popular contention in Great Britain, 1758-1834* (Boulder (CO) en Londen 1995) 357-360.
- 82 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 144.
- 83 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 30.
- 84 Hachtmann, *Berlin 1848*, 280. Wel bood de exercitieplaats rondom de eenzame populier later in 1848 nog ruimte aan andere volksvergaderingen, georganiseerd door clubs; Friedländer Band 3, doc. 435 (Constitutionelle Club, 30 juli) en doc. 206 (Bürgerwehr Club, 17 september).
- 85 Springer, *Berlin's Strassen*, 50-51.
- 86 Aldus het vlugschrift ondertekend door Max Schaßler, een van de leiders van de Zeltenvergaderingen: 'Flugblatt Nr. 1. der Volksversammlung unter den Zelten' (1-4-1848), Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 130-132. Schaßler werd ook de eerste voorzitter van de Volksverein, wat hij bleef tot half mei; Hachtmann, *Berlin 1848*, 962. 'Heute (Freitag [31 maart]) Abends 8 Uhr Volksversammlung in den Zelten zur Verwahrung gegen jeden Rückschritt', pamflet in ZLB Sammlung 1848 uit de voormalige Oost-Duitse Berliner Staatsbibliothek (hierna: ZLB1) Mappe 1, docs. 1-105 (exacte nummer onbekend).
- 87 'Flugblatt Nr. 1.'
- 88 'Blatt des Volksvereines für Arbeiter und Arbeitgeber'; 'das wahre Wohl aller Stände zu befördern'; 'Stein zu dem großen Neubau der Welt'; 'die Stimme der arbeitenden und schaffenden Stände'; 'Volkes Stimme, Gottes Stimme'; *Volks-Stimme*, in LA F Rep. 310. (Van de zes edities ontbreekt nummer 2.) In het blad werden betogen afgedrukt over politieke onderwerpen, maar ook decreten van de regering en vooral verslagen van de vergaderingen van de Volksverein.

- 89 *La Commune de Paris* (10-3-1848).
- 90 J.L. Talmon, *Political messianism. The romantic phase* (Londen 1960) 239-241.
- 91 De oproepen die hij daarvoor publiceerde in de *BZH* waren hem door een externe partij toegezonden, zo verzekerde hij in een speciaal affiche op 23 maart 1848; ZLB 1 Mappe 1, doc. 39.
- 92 Hachtmann, *Berlin 1848*, 275.
- 93 Over performativiteit en sociale ruimte, zie Glass en Rose-Redwood, *Performativity, politics*.
- 94 Aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 484.
- 95 Zie over dit proces: Tilly en Tarrow, *Contentious politics*, 16-18.

6 Vereniging en vertegenwoordiging

- 1 'Das Recht zu politischen Versammlungen ist uns amtlich nicht gegeben und braucht es auch nicht; es gehört so selbstredend zu den Errungenschaften der Revolution und ist so ohne weiteres das wichtigste Recht im konstitutionellen Staate, wie er sein muß, daß er lächerlich wäre, darüber noch etwas bestimmen zu wollen.' Julius Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung eines politischen Klubs (23-3-1848)', Friedländer Band 1, doc. 397. Ook afgedrukt in de DDR-bronnenuitgave Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 121-125. Het pamflet vermeldt het verkeerde jaartal (1844).
- 2 Vrij naar Hachtmann, *Berlin 1848*, 484.
- 3 In dit boek hanteer ik de spelling die het meest gangbaar is in de bronnen. Bijvoorbeeld, de vereniging die in de Duitstalige literatuur ook wel 'Konstitutionelle Klub' wordt genoemd, duid ik hier steeds aan met de oorspronkelijke schrijfwijze 'Constitutionelle Club'.
- 4 Petra Wilhelmy, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)* (Berlijn en New York 1989) 184-198.
- 5 'Also saßen wir nebeneinander und sprachen mit dem höflichsten Lächeln vom schönen Wetter, den grünen Bäumen, während in den Augen, wenn sie wie die Seele sprachen, von ganz anderen Dingen die Rede war.' Von Olfers schreef over haar ervaringen in de salon van Fräulein Solmar, geciteerd door ibidem, 191.
- 6 Pas in de loop van 1849, toen militaire dreiging uit Rusland en Oostenrijk de salongangers weer bij elkaar dreef in hun steun voor Pruisen, verloren de bijeenkomsten hun politieke lading en werden de salons weer het domein van literatuur en kunst; ibidem, 184-198.
- 7 Sperber, *The European revolutions*, 172.
- 8 Hachtmann, *Berlin 1848*, 20.
- 9 'Die demokratischen Vereine bildeten die Avantgarde, doch der Liberalismus folgte mit den konstitutionellen Vereinen auf dem Fuß, und schon im Mai 1848 war die Breite der politischen Vereinsbildung kaum noch zu übersehen. Daneben kam es nun auch zu überregionalen Organisationen einzelner Berufszweige [...]. Neben der stark gewerkschaftlich orientierten gesamtdeutschen "Arbeiterverbrüderung" stand auf seiten der Unternehmer der "Allgemeine deutsche Verein zum Schutze vaterländischer Arbeit".' Dann, 'Vereinsbildung in Deutschland', 136.
- 10 Wettengel, 'Parteibildung in Deutschland', 703.

- 11 'Zur Sicherung der Früchte der Revolution, zu ihrer vollkommenen Durchführung ist die Bildung eines politischen Klubs unerlässlich, damit die Kämpfer für die Freiheit nicht wie früher ihre Kräfte einzeln vergeuden oder aufgegeben werden, sondern sich kennenlernen und je einmütiger desto kräftiger nach demjenigen Ziele streben, welches sich nach den ersten Versammlungen als das gemeinsame herausstellen wird.' Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.
- 12 Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs* 11, 52.
- 13 Op de vergadering werd besloten een delegatie naar minister Von Arnim-Boitzenburg en politiechef Minutoli te sturen, maar die hielden de boot af. Dat de soldaten uiteindelijk toch apart begraven zouden worden, en het grootse ritueel van 22 maart een 'Staatsbegrafnis von unten' kon worden, kwam doordat de legerleiding bang was dat een gezamenlijke begrafenis zou suggereren dat het leger de revolutie accepteerde. Hachtmann, *Berlin 1848*, 215, 272-273.
- 14 Ruth-Esther Geiger, *Zeitschriften 1848 in Berlin. Die Zeitschrift als Medium bürgerlicher Öffentlichkeit und ihr erweiterter Funktionszusammenhang in den Berliner Revolutionsmonaten von 1848* (Hamburg 1977) 147.
- 15 'Zwar wird ein starres Philisterium nicht säumen, gegen ein Institut Zeter zu schreien, wobei es in seiner Verblendung an Terrorismus, an Jakobiner und Guillotine denkt, doch eben damit es seinen panischen Schreck verliert, muß es einen Klub mit politischen Zwecken in seiner Mitte sehen, und es wird sich zeigen, ob die gefürchteten Radikalen, die Demagogen, die Kommunisten, oder wie man sie sonst genannt hat, am Ende nicht gerade diejenigen sind, denen der Muth der Konsequenz die richtige Klugheit eingibt.' Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.
- 16 Veel conservatieven beschouwden de Maartrevolutie als een buitenlands complot. Frederik Willem IV verwees naar deze dreiging van 'Fremden' in zijn open brief 'An meine lieben Berliner' (19 maart 1848; www.documentarchiv.de/nzjh/preussen/1848/friedrich-wilhelmIV-liebe-berliner_prkla.html, geraadpleegd oktober 2014).
- 17 Dinocourt, *De la nécessité*.
- 18 Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.
- 19 Veit Valentin, *Geschichte der deutschen Revolution 1848/49 I* (Berlijn 1930) 534.
- 20 Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.
- 21 Hoppe spelde Klub met een 'K'. Klub en Club werden afwisselend gebruikt (soms ook nog eindigend op 'bb'), afhankelijk van wie de schrijver was. Omdat de verschillende spellingen soms binnen dezelfde clubs opduiken, lijken zij geen ideologische connotaties te hebben.
- 22 'Herrendienst geht vor Gottesdienst, wir arbeiten für die Nation, wer in die Kirche muß, mag hingehen.' Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.
- 23 Paschen, *Demokratische Vereine*, 33. Clubs werden pas op 12 november 1848 verboden, met de afkondiging van de staat van beleg door het leger. De uiteindelijke *Verfassungsurkunde* van 1850 bepaalde wel dat er vrijheid van vereniging was, maar met allemaal uitzonderingen voor politieke verenigingen (waarbij de overheid desgewenst kon ingrijpen). Hachtmann, *Berlin 1848*, 309, 754; Vormbaum, 'Die Rechtsfähigkeit der Vereine', 66-67; Siemann, 'Politische Vereine', 80.

- 24 De grootste volgens Hahn, *The 1848 revolutions*, 101; Geiger, *Zeitschriften 1848 in Berlin*, 147. Zie ook: *Club-Blatt* 1.
- 25 Op de begraafplaats in Volkspark Friedrichshain hadden diverse katholieke, lutherse en joodse religieuze leiders gesproken, maar ook enkele revolutionairen als Jung. Voor de teksten van de grafredes en korte biografieën van de sprekers, zie *Berlinische Monatschrift* 6 (1998; www.luise-berlin.de/bms/bmstext/9806doka.htm, geraadpleegd juli 2015).
- 26 Springer, *Berlin's Strassen*, 67. Voor beide periodieken had Jung resp. een half en een heel artikel geschreven, zo spotte Springer.
- 27 Ibidem, 66.
- 28 *BZH* 70 (22-3-1848), het artikel van Jung werd ook apart gepubliceerd. Friedländer Band 1, doc. 334.
- 29 *BZH* 74 (28-3-1848).
- 30 Hachtmann, *Berlin 1848*, 526n.
- 31 *Club-Blatt* 1.
- 32 'So mächtig, so unverfälscht, hat die Stimme des Volkes noch nie bei uns geredet [...]'; 'die mächtigste Bildungsschule des Volkes'; 'die nothwendige Ergänzung der Volksvertretung und der öffentliche Meinung'. *Club-Blatt* 1.
- 33 Ibidem.
- 34 Ibidem.
- 35 *Club-Blatt* 1; een samenvatting door Hoppe, die waarschijnlijk als secretaris optrad, is afgedrukt in *Club-Blatt* 1 (NB: het betreft hier een nieuwe reeks van hetzelfde blad; 18-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 126.
- 36 Friedländer Band 1, doc. 421; en Band 2, doc. 27.
- 37 *Club-Blatt* 3 (s.d.; begin april), Friedländer Band 2, doc. 100. Twee edities later deed Wentzel een duit in het zakje door te protesteren tegen de beperking dat iedereen die ooit veroordeeld was geweest geen stemrecht had; *Club-Blatt* 5 (15-4-1848), Friedländer Band 2, doc. 102.
- 38 Aldus Eduard Meyen, in *Club-Blatt* 1 (nieuwe reeks; 18-4-1848), in Friedländer Band 2, doc. 126. Ook hierover: Geiger, *Zeitschriften 1848 in Berlin*, o.a. 151.
- 39 'Männer und Mitbürger!', oproep tot grote volksvergadering 'unter den Zelten', op maandag 10 april, om 19 uur. Ondertekend op 8 april door 'Das in der Volksversammlung in Tivoli zu Berlin eingesetzte provisorische Comité'. ZLB-microfilm Mappe 1, docs 1-105.
- 40 *Club-Blatt* 5 (15-4-1848), Friedländer Band 2, doc. 102. Het concept uit Frankfurt waarmee de Politische Club instemde, pleitte voor uiterst radicale hervormingen:
 - afschaffing van het leger en privileges van de adel;
 - vrije en directe verkiezingen;
 - persvrijheid;
 - een progressief belastingsysteem;
 - een ministerie van Arbeid (ongetwijfeld geïnspireerd door Louis Blanc c.s. in Parijs op dat moment);
 - een bestuurlijke herindeling van het verenigde Duitsland;
 - scheiding van kerk en staat, scheiding van school en kerk.
- 41 Hachtmann, *Berlin 1848*, 304.
- 42 Zie ook het door het comité verspreide affiche 'Gefahren und Nachtheile der mittelbaren oder indirekten Wahl' (ongedateerd), Friedländer Band 2, doc. 79.

- 43 Hiertoe was besloten in een volksvergadering bij de Zelten – vermoedelijk op initiatief van het comité. De manifestatie werd een dag van tevoren verboden door het stadsbestuur, vanwege het dreigende gevaar voor de openbare orde. ‘Bekanntmachung’ (19-4-1848), ZLB1 Mappe 1, doc. 84.
- 44 Het aantal demonstranten was maar liefst 60.000 volgens Griewank, *Vulgärer Radikalismus*, 24. Bij een geïmproviseerde volksvergadering na de afgelaste demonstratie, bleek de desillusie over de directe verkiezingen al toe te slaan; Hachtmann, *Berlin 1848*, 298-300. De oproep voor de optocht (20-4-1848): Friedländer Band 2, doc. 136; Hachtmann, *Berlin 1848*, 309-318.
- 45 Zijn manifest is ook bewaard gebleven als affiche, Friedländer Band 2, doc. 46.
- 46 Friedrich Wilhelm Held (1813-1872) was uitgever van het radicale blad *Die Locomotive* en had van 1843 tot de Maartrevolutie gevangengezeten. Hij was voormalig luitenant uit het Pruisische leger en propageerde met zijn scherpe pen en tong een eigen mix van socialisme, militarisme en royalisme. Vanaf 29 maart was hij lid van de Politische Club, tot hij in mei uitgesloten werd en zijn eigen club oprichtte, de *Sozialverein*. Rapport, 1848, 219. Ludwig Bisky (1817-1863) was vanaf 1845 lid van de Berlijnse Handwerkersverein en in 1846 werd hij lid van de Bund der Kommunisten. In de Maartrevolutie raakte hij gewond op de barricaden. Op 26 april was hij betrokken bij de oprichting van de Volksklub. Het belangrijkste was zijn rol bij de Arbeiterverbrüderung (september 1848), de voorloper van de Allgemeine Deutsche Arbeiterverein (ADAV, 1863), tot zijn organisatie in 1850 werd verboden en hij begin 1850 uit Berlijn verbannen werd. Via Leipzig emigreerde hij naar Amerika, waar hij uiteindelijk zou sneuvelen als officier in de Amerikaanse burgeroorlog. Wernicke, ‘Ludwig Bisky’, in: Bleiber, Schmidt en Weber, *Männer der Revolution* 11, 130-131; Hachtmann, *Berlin 1848*, 934-935, 944-945.
- 47 De negentienjarige neojakobijn Schlöffel (1828-1849) werd al op 21 april 1848 opgepakt voor zijn fanatieke rol in de organisatie van de protestmars een dag eerder; Hachtmann, *Berlin 1848*, 309-318. Zowel zijn arrestatie als die van Edmund Monecke (1826-1871) leidde tot een storm aan protesten in clubs en revolutionaire kranten. Zie hierover twee artikelen van Kurt Wernicke, ‘Die Spuren eines Revolutionärs: Revolutionär Gustav Adolph Schlöffel (1828-1849)’ & ‘Schlöffels neue Spuren’, *Berlinische Monatsschrift* 6 & 12 (1999) resp. 53-59 & 22-25.
- 48 ‘Schon spricht man wieder vom Pöbel; schon denkt man daran, die politischen Rechte ungleichmäßig unter die einzelnen Glieder der Nation zu verteilen.’ Geciteerd bij 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*, 18.
- 49 *Club-Blatt* 2; Friedländer 2, doc. 99; Springer, *Berlin’s Strassen*, 68. De Politische Club kwam ook op voor de arbeiders die in april uit de stad werden gezet. Zij stuurde een delegatie naar minister Von Auerswald om verhaal te halen. *Club-Blatt* 1 (nieuwe reeks; 18-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 126.
- 50 Voor een verslag: Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 459-460. Ook op 15 april werd er per affiche geprotesteerd tegen de aanwezigheid van nieuwe troepen, ‘Protest’, ZLB-microfilm Mappe 1, docs 1-105. Waarop de top van de Bürgerwehr twee dagen later reageerde; ‘Berichtigung’, Friedländer Band 2, doc. 114.
- 51 *Club-Blatt* 3 (ongedateerd, begin april); Friedländer Band 2, doc. 100.
- 52 *Club-Blatt* 4 en 5 (s.d. en 15-4-1848); Friedländer Band 2, docs. 101 en 102.

- 53 Springer, *Berlin's Strassen*, 64; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 458.
- 54 Geiger, *Zeitschriften 1848 in Berlin*, 148. Het affiche van Jung is afgedrukt in *Club-Blatt* 3 (ongedateerd, begin april); Friedländer Band 2, doc. 100. Voor een verslag van de bijeenkomst van 1 april, voor zover het ging over de Poolse kwestie, zie Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 51-54.
- 55 Springer, *Berlin's Strassen*, 64-66.
- 56 *Club-Blatt* 4 en 5 (ongedateerd en 15-4-1848) vermelden Maaß als locatie; Friedländer Band 2, docs. 101 en 102.
- 57 Op 20 april 1848; Heinz Warnecke, 'Das Prinzip des 18. März', *Berlinische Monatsschrift* (1998) 23-28, aldaar 25.
- 58 Springer, *Berlin's Strassen*, 70.
- 59 Een anoniem niet-lid verdedigde de club in het affiche: 'Vertheidigung angegriffener Unschuld', mei 1848; ZLBI Mappe 2, docs. 106-223 (exacte nummer onbekend).
- 60 'Wer diesen Zettel abreißt, begeht an der Nation das Verbrechen des Diebstahls und der Censur!' Uit 'National-Eigenthum', affiche in Friedländer Band 2, doc. 71.
- 61 *Club-Blatt* 4 (ongedateerd; begin april); Friedländer Band 2, doc. 101. Overigens werd de Politische Club soms ook van linkerzijde vijandig bejegend, zoals door Urban en Eckert – de organisatoren van de volksvergadering bij de eenzame populier. Springer, *Berlin's Strassen*, 68; Hachtmann, *Berlin 1848*, 967-968.
- 62 Aldus Wilhelm Blos, *Die Deutsche Revolution. Geschichte der deutschen Bewegung von 1848 und 1849* (Stuttgart 1893) 310.
- 63 'Der weite Raum der Reitbahn mit den roh gearbeiteten amphitheatrischen Sitzen, der mehrere Tausend Menschen fassen konnte, was so gedrängt voll, daß im wahren Sinne des Wortes kein Apfel zur Erde fallen konnte.'; 'den etwa eindringenden Pferdeschlächtern oder anderen Söldlingen den Eingang zu wehren'; Springer, *Berlin's Strassen*, 70-71.
- 64 '[Der demokratische Klub will daher der Wächter [des Ministeriums] sein.] Er will jeden Schritt, jede Maßregel des Ministeriums wie die Beschlüsse der konstituierenden Versammlung seiner Kritik unterwerfen und das Volk über deren Wert und Beschaffenheit aufklären, um ihm dadurch den Maßstab seiner Handlungen zu geben.' Aldus 'Der demokratische Club in Berlin'. Kennisgeving van de beslissingen op de vergadering van de Politische/Demokratische Klub op 21 mei 1848, door Eduard Meyen, gevolgd door de nieuwe statuten. Dit drukwerk is ook afgedrukt in Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 143-146. De bron zelf is opgenomen in LA F Rep. 310, doc. 2247 PK.
- 65 Voor de kandidaatstelling van Jung voor het parlement, zie Friedländer Band 2, doc. 75.
- 66 Springer, *Berlin's Strassen*, 64-78.
- 67 'Der Klub wird ferner auch mit allen gleichgesinnten Vereinen in den Provinzen in Verbindung treten, [...] um mit ihnen, wo es not tut, gemeinschaftlich beraten und handeln zu können.' Citaat uit 'Der demokratische Club in Berlin'.
- 68 Ibidem.

- 69 Friedländer Band 2, doc. 368. De redacteurs en uitgevers van *Der Demokrat* waren nagenoeg allen lid van het aan de club gelieerde Volks-Wahlcomité van een maand eerder, waarvan een namenlijst in *Club-Blatt* 5 (15-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 102. Over de reorganisatie van 21 mei schreef ook Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 562-566.
- 70 Zie het affiche 'Protest gegen die Zurückberufung des Prinzen von Preussen' (12-5-1848, ondertekend met 'Der politische Club'); Friedländer Band 2, doc. 262.
- 71 'Doch leider ist unsere Revolution nur eine halbe gewesen, und alle die finstern Mächte, von denen wir versäumt hatten uns zu befreien, fanden sich wieder ein und kämpften mit erneuten Hoffnungen erneuten Kampf [...]. Es waren die ersten Tage ein schneller Frühling gewesen, es ließen die Stürme nicht lange auf sich warten.' Rede van Börner, afgedrukt als 'Extra-blatt' van de krant *Der Demokrat* (5-6-1848); Friedländer Band 2, doc. 518.
- 72 Een 'Revolte der Unterschichten', aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 576n, 580-582.
- 73 Ibidem, 762n. De club zelf nam fel afstand van het gerucht dat het een 'Piken-corps' wilde oprichten, zie haar affiche (28-6-1848) in ZLBI Mappe 4, docs. 120-229 (exacte nummer onbekend).
- 74 Springer, *Berlin's Strassen*, 70-71.
- 75 Over de *Bürgerwehr*-kwestie, zie het tegen het stadsbestuur (*Magistrat*) van Berlijn gerichte affiche van de Demokratische Club 'Mitbürger', Friedländer Band 3, doc. 203. En voor de muurpolemie over de sociale kwestie, zie de opeenvolgende affiches: Commission des demokratischen Clubs zur Unterstützung brotloser Arbeiter, 'Öffentliche Anklage des Magistrats' (24-6-1848) Friedländer Band 3, doc. 161; 'Öffentliche Bekanntmachung' (door de Magistrat tegen de Demokratische Club; 27-6-1848) LA F Rep 310, doc. 2341 PK; 'Der demokratische Club gegen den Berliner Magistrat' (s.d. [eind juni 1848]) Friedländer Band 3, doc. 227.
- 76 Het zou gaan om een nieuw gevestigde 'Demokratische Verein' in Charlottenburg, maar als dat niet de Demokratische Club zelf betrof, dan was zij er in ieder geval direct aan gelieerd. De Demokratische Club stelde de aanval (en de 'laksheid' van burgerwacht en soldaten) aan de kaak in diverse affiches: 'Fui Charlottenburg, dir muß man bei die Beene ufhängen!' (satire), Friedländer Band 4, doc. 23; 'Schreckensscenen in Charlottenburg oder die Abschachtung der Demokraten am Sonntag den 20. August', Friedländer Band 4, doc. 22; 'Mitbürger!' (drukwerk van de Demokratische Klubb (sic); 21-8-1848), Friedländer Band 4, doc. 20; 'Brüder!' (drukwerk van de Demokratische Club, 22-8-1848), Friedländer Band 4, doc. 32; 'Bekanntmachung' door de politie, de aanval in Charlottenburg was gericht tegen een nieuw gevestigde club aldaar (22-8-1848), Friedländer Band 4, doc. 30.
- 77 Paschen, *Demokratische Vereine*, 68-70. Zie *Die Reform* 133 (26-8-1848) voor 'Beslußprotokoll' en de *Berliner Zeitungshalle* 188 (17-8-1848).
- 78 Over het Demokratenkongreß in Frankfurt am Main en over de Zentralaus-schuß der Demokraten Deutschlands (die vanaf 17 juli opereerde vanuit Berlijn), zie Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 128ev.
- 79 Hachtmann, *Berlin 1848*, 754.

- 80 'Radicals *versus* Moderates; tests of strength', een hoofdstuk in Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution*, 291-317.
- 81 Hartwig Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung. Die nationale Organisation der konstitutionellen Partei in Deutschland 1848/49* (Bremen 1974) 156-157; Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 52-54. Over de ambivalente houding van insluiting en uitsluiting bij de liberalen, zie Dagmar Herzog, *Intimacy and exclusion* (Baden 1996) 83; Hoffmann, 54. Over de angst voor 'tegenparlementen': Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien', 349. En over de *anti-parliaments* in de Britse verenigingsgeschiedenis: Parssinen, 'Association, convention and anti-parliament'.
- 82 Dit proces deed zich rond 1848 in vrijwel alle Duitse landen voor, aldus Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien', 341-344.
- 83 'Ordnung ohne Freiheit ist Despotie; Freiheit ohne Ordnung ist Anarchie. Nichts ohne das Volk; nichts ohne den constitutionellen König.' Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 447. De organisatoren waren Ludwig Crelinger, C. Furbach, L. Augustin, dr. Küttge, Otto Crelinger, dr. B. Behr en professor H. Rose.
- 84 Net als de organisatoren van de Politische Club gingen de constitutionelen er dus van uit dat die vrijheid was gewaarborgd, ook al zou de regering politieke verenigingen pas op 6 april per koninklijk decreet legaliseren; Paschen, *Demokratische Vereine*, 33.
- 85 'die Bürger theils über ihre Interessen aufzuklären, theils ihnen die Fähigkeit darbieten, sich darüber zu verständigen.'; 'einen dauernden Vereinigungspunkt für alle Bürger [...], denen es am Herzen liegt, auf dem Wege der Ordnung die Freiheit zu bewahren und zu befestigen.' Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 447-448.
- 86 'Möge es uns gelingen, auch durch die Form unserer Debatten den parlamentarischen Sinn hervorzurufen und zu stärken, dessen segensreiche Wirkungen uns der Hinblick auf ein gemeinschaftliches Brudervolk vor die Augen führt.' De laatste woorden van de openingsrede van Crelinger, op 28-3-1848 in de Konstitutionelle Klub, volgens ibidem 1, 448-449.
- 87 Het verslag in de *Vossische Zeitung* is als citaat overgenomen door ibidem 1, 449-450.
- 88 'ruhigen, der Gesetzlichkeit zugewandten Sinn der Deutschen'; 'die Übereilenden, die an einem Tage aufbauen wollen, was allein das Werk der Besonnenheit sein kann'; ibidem 1, 448-449. Ook geciteerd door Hachtmann, *Berlin 1848*, 281-285.
- 89 *Vossische Zeitung*; bij Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 449-450.
- 90 Crelinger werd verkozen als eerste voorzitter van de club, een taak die hij zou uitvoeren tot 30 april, waarna hij vicevoorzitter werd. Ibidem, 448-450. Wolff baseert zich o.a. op de *Spenersche Zeitung* (29-3-1848) en de *Vossische Zeitung* (30-3-1848).
- 91 Hachtmann traceerde twintig leden, van wie er achttien tot het *Bürgertum*, de goeude burgerij, gerekend kunnen worden. De twee anderen behoorden tot de middenklasse. Crelinger was voor de revolutie rechter en officier van justitie geweest. Hachtmann, *Berlin 1848*, 277, 281-285, 938.
- 92 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 448.

- 93 De clubkrant publiceerde in haar eerste editie de notulen van de vergadering van 17 april; *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 145.
- 94 Hachtmann, *Berlin 1848*, 282-283, 425. 'die den Mantel nach dem Winde zu drehen wissen'; de waarschuwing werd geuit op de Volksversammlung unter den Zelten van 2 april 1848, aldus Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 66.
- 95 Volgens *Kreuzzeitung* (27-10-1848), geciteerd door Hachtmann, *Berlin 1848*, 620.
- 96 'Statut des Constitutionellen Clubs zu Berlin' (besloten op 31 maart, maar gedrukt als affiche op 8 juni 1848); Friedländer Band 2, doc. 563.
- 97 'entschiedene Ebbe', 'Schlafheit', 'Apathie' en 'saft- und kraftlosen, bis zur Faselei gehende Debattirens'; *Nationale Zeitung* (18-5-1848) en *Deutsche Arbeiterzeitung* (5-5-1848), ook geciteerd door Hachtmann, *Berlin 1848*, 283.
- 98 Over de polarisatie van de Berlijnse bevolking: ibidem, 343.
- 99 Aldus Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 189.
- 100 'Constitutioneller Clubb. / Herr Prutz besteigt die Tribüne, und entwickelt in einer längern, durch Beifall oft unterbrochenen Rede, seinen Antrag, dahin gehend, daß kein Mitglied ohne Glacehandschuh erscheinen dürfe. Herr Küttge stellt hie[r]zu das Annadement [sic], daß die Handschuhe gelb sein müssen. Die Versammlung erkennt die Wichtigkeit des Gegenstandes an, und ernennt eine Commission zur Vorberathung. Da dies Geschäft vier Stunden dauert so wird die Sitzung geschlossen.' *Der Teufel in Berlin* 3 (s.d. 1848) 3, Friedländer Band 3, doc. 127.
- 101 Hachtmann, *Berlin 1848*, 283-284, 965.
- 102 In de vergadering van de Constitutionelle Club op 5 april oogste Werther bijval met zijn toespraak over het kiesrecht van armen; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 69. Zie de discussie over de (in)directe verkiezingen in de clubvergadering op 18 april en de oproep (19 april) tot terughoudendheid aan de democraten, in ibidem, 223. Het pleidooi werd gevat in een bezwerend plakkaat, dat de club op 18 april verspreidde: 'Mitbürger!' (18-4-1848), ZLBI Mappe 1, doc. 80.
- 103 Hachtmann, *Berlin 1848*, 297-298.
- 104 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 227ev; *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848), Friedländer Band 2, doc. 145. Over de radicalisering van de democraten: Hachtmann, *Berlin 1848*, 163-164.
- 105 Elf prominente leden werden in het kiescomité gekozen: Lette, Keller, Dove, Stern, Cäsar Wollheim, Von Dazur, Wöniger, Prutz, W. Jordan, Furbach en O. Schomburgk. Voor het verslag van de vergaderingen van 15 en 17 april: Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 217-218.
- 106 *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 145.
- 107 Volgens een bericht in de *BZH* waren er 424 kiesbriefjes ingeleverd. De uitslag vermeldde de namen Lette, Crelinger, Prutz, Borsig, Schomburgk, Keller, Stern, Diesterweg, Jordan, Jacobi, Dove, von Raumer, Furbach, Baur, Bisky, von Grolman, Nauwerck en Alexander von Humboldt; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 263-275.
- 108 Het artikel uit *Die Reform* wordt geciteerd bij ibidem, 264-265.
- 109 Zo stelt Hachtmann, *Berlin 1848*, 286, 304.

- 110 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 56-57; Hachtmann, *Berlin* 1848, 666-667.
- 111 Zie o.a. 'Hohes Ministerium', een brief van de Constitutionelle Club (s.d. [mei 1848]) in Friedländer Band 2, doc. 271. Dat hierover ook binnen de Constitutionelle Club fundamentele discussie was, blijkt uit het pamflet van een anoniem clublid 'Zweierlei' (s.d.; mei 1848), Friedländer Band 2, doc. 286.
- 112 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 11, 312ev, 510-512; Hachtmann, *Berlin* 1848, 309-310, 333, 556-558. ('Volksversammlungen [...] unter freiem Himmel'.)
- 113 Dit idee, afkomstig van Robert Prutz, werd officieel aangenomen in de zitting van 29 juni, zo vermeldt de *Spenerische Zeitung* (1-7-1848), aldus Hachtmann, *Berlin* 1848, 672n.
- 114 Zie over democratische controle als de andere zijde van de volkssoevereiniteit; Rosanvallon, *Counter-democracy*, o.a. 12-18.
- 115 'Mitbürger!' (s.d., de vergadering wordt aangekondigd voor 30 juli 1848); Friedländer Band 3, doc. 435.
- 116 Hachtmann, *Berlin* 1848, 679n. (Volgens Hachtmann vond de volksvergadering plaats op 31 juli, maar de bronnen wijzen op 30 juli.)
- 117 'Volks-Versammlung' (s.d.; vergadering aangekondigd voor 27 [augustus] 1848); Friedländer Band 4, doc. 54.
- 118 *BZH* (30-8-1848), Friedländer Band 4, doc. 66. Zie ook het pamflet van Ferdinand Robert, 'Die Macht der Polizei in Preussen und die Constabler in Berlin', Friedländer Band 4, doc. 131.
- 119 Hachtmann, *Berlin* 1848, 620n.
- 120 Springer, *Berlin's Strassen*, 193; Hachtmann, *Berlin* 1848, 283-285.
- 121 Hachtmann, *Berlin* 1848, 286, 304, 606-607.
- 122 *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848) 5; Friedländer Band 2, doc. 145.
- 123 'Statut des Constitutionellen Clubs zu Berlin' (besloten op 31 maart, maar gedrukt als affiche op 8 juni 1848), Friedländer Band 2, doc. 563.
- 124 Genoemd door Eduard Meyen in zijn verklaring over de naamsverandering van Politische Club naar Demokratische Club op 21 mei 1848; sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/1848/content/titleinfo/2231985 (geraadpleegd 17-4-2014).
- 125 'Statut des Constitutionellen Clubs'.
- 126 *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848) 6-7; Friedländer Band 2, doc. 145.
- 127 Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 30-33. Zie ook de notulen van 17 april; *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848), Friedländer Band 2, doc. 145. Oorspronkelijke naam van het comité: 'Comité behufs der Verbrüderung mit den Provinzen'; de brief heette 'An unsere Mitbürger in den Provinzen.'
- 128 Zo blijkt ook het programma en het kiesmanifest van de Deutsche Verein, die op 6 april in Leipzig werd opgericht. Obermann, *Einheit und Freiheit*, 338-343.
- 129 '[...] könnte eine Übereinstimmung in die Tätigkeit der Klubs gebracht werden, welche jedenfalls nicht ohne Einfluß bleiben würde.' Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 33. Voor een casestudy naar het verenigingsleven in Elberfeld (tegenwoordig een stadsdeel van Wuppertal), zie Illner, *Bürgerliche Organisierung in Elberfeld*.

- 130 Gustav-Adolf-Vereine waren evangelische welzijnsverenigingen die in 1842 een centrale vereniging hadden opgericht in Leipzig. Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 109n.
- 131 'einen mächtigen und entscheidenden Einfluß auf die konstituierende Versammlung ausüben würde'; *Deutsche Zeitung* (bijlage bij de editie van 27-4-1848). Geciteerd door Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 33-35; Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 109.
- 132 'das Volk über sein wahres Wohl'; *Deutsche Zeitung* (bijlage bij de editie van 27-4-1848); Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 33-35; Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 109.
- 133 Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 35-36.
- 134 De conservatieve afsplitsing van de Constitutionelle Club, de Patriotische Verein, was niet aanwezig; Hachtmann, *Berlin 1848*, 607.
- 135 Hauch, 'Frauen-Räume', 847-862.
- 136 *Spenersche Zeitung* (23-7-1848); Hachtmann, *Berlin 1848*, 514. Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 36. Voor de aankondigingsbrochure van het constitutionelencongres (13-7-1848), zie Friedländer Band 3, doc. 350.
- 137 'die konstitutionellen Vereine Deutschlands, welche die Monarchie mit konsequenter Durchführung demokratischer Grundsätze im Staats- und Gemeindeleben bezwecken, ... sich zu gemeinschaftlicher Tätigkeit verbinden'; Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 39.
- 138 Ibidem, 38-40.
- 139 Zie ook Hachtmann, *Berlin 1848*, resp. 427 en 642-645.
- 140 Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 41.
- 141 Ibidem, 41-43; Müller, *Die Revolution von 1848/1849*, 79.
- 142 Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 44-47.
- 143 Hachtmann, *Berlin 1848*, 675n, 679n.
- 144 Volgens de *National-Zeitung* van oktober 1848, verwijzing bij Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 47.
- 145 'Halb kalt – halb warm – das kann sich nicht halten'; *Kreuzzeitung* (27-10-1848), geciteerd door Hachtmann, *Berlin 1848*, 617-620.
- 146 Ibidem, 748. Ook protesteerde de club nog met een affiche tegen de reactionaire 'staatsgreep' die volgde in november: 'Volk von Berlin!' (10-11-1848), Friedländer Band 5, doc. 219.
- 147 Hachtmann, *Berlin 1848*, 867, 877.
- 148 Sperber, *The European revolutions*, 200-202.
- 149 Hachtmann, *Berlin 1848*, 867.
- 150 'wie wenig man unter der gemäßigten Partei geneigt ist, eine feste Masse zu bilden'; geciteerd door Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 156-162.
- 151 Ibidem, 162.
- 152 Sperber, *The European revolutions*, 170; Wettengel, 'Parteibildung in Deutschland', 723.
- 153 Berlijn heeft nooit een 'guten Klang' gehad onder de conservatieven uit de provincies, stelde Cajus Graf Stolberg in zijn brief aan Von Gerlach (22-7-1848), waarin hij kritiek uitte op de keuze voor Berlijn als vestigingsplaats van de *Kreuzzeitung*; Ernst Ludwig von Gerlach, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund* Band 11. Briefe/Denkschriften/Aufzeichnungen (Göttingen 1970) 553.

- 154 Zie Eckhard Trox, *Militärischer Konservatismus. Kriegervereine und 'Militärpartei' in Preussen zwischen 1815 und 1848/49* (Stuttgart 1990); Erich Jordan, *Die Entstehung der konservativen Partei und die preußischen Agrarverhältnisse von 1848* (München en Leipzig 1914). Over de *Turnvereine* in Berlijn: 1848. *Volksversammlungen in den Zelten*, 44-46.
- 155 Meer hierover in Robert M. Berdahl, *The politics of the Prussian nobility. The development of a conservative ideology 1770-1848* (Princeton (NJ) 1988).
- 156 Christopher M. Clark, 'The politics of revival: pietists, aristocrats, and the state church in early nineteenth-century Prussia', in: Larry Eugene Jones en James Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance. Studies in the history of German conservatism from 1789 to 1945* (Providence (RI) en Oxford 1993) 31-60.
- 157 'Wir stellen uns deshalb mit unserem Blatt unter das Panier "Vorwärts mit Gott für König und Vaterland", unter dasselbe Panier, unter welchem Preussen schon einmal durch sein tapferes, auch jetzt als treu und unbefleckt bewährtes Heer die Freiheit Deutschlands von revolutionärer Knechtschaft erkämpft hat.' Citaat uit het programma van de *Kreuzzeitung*, dat in zijn geheel is afgedrukt bij Hermann Wagener, *Erlebtes. Meine Memoiren aus der Zeit von 1848 bis 1866 und von 1873 bis jetzt* (Berlijn 1884) 5-7. Zie ook Dagmar Bussiek, *'Mit Gott für König und Vaterland!' Die Neue Preussische Zeitung (Kreuzzeitung) 1848-1892* (Münster 2002).
- 158 Von Gerlach schreef later dat de ideeën van de Duitse republikeinen 'kurzweg in der Guillotine bestünden'; voorpagina van de *Kreuzzeitung* 78 (3-4-1849). Ook veel liberalen associeerden republikeinen met bloeddorst; Ruttmann, *Wunschbild, Schreckbild, Trugbild*, 211.
- 159 Joseph de Maistre: 'Nous ne voulons pas la contrerévolution, mais le contraire de la révolution.' Geciteerd door Hermann Beck, 'Conservatives and the social question in nineteenth-century Prussia', in: Jones en Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance*, 61-94.
- 160 Zie Jones en Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance*.
- 161 Bussiek, *'Mit Gott für König und Vaterland!'*, 55.
- 162 De redactie van het *Wochenblatt* kwam vaak samen in de woning van één van hen, Graf Carl von Voss-Buch, waardoor de bijeenkomsten de bijnaam 'Club von der Wilhelmstrasse' kregen. Hermann Beck, *The origins of the authoritarian welfare state in Prussia. Conservatives, bureaucracy, and the social question, 1815-1870* (Ann Arbor (MI) 2000) 33-61.
- 163 Beck, 'Conservatives and the social question', 61-74; Talmon, *Political messianism*, 295-314.
- 164 Josef Maria von Radowitz was voorstander van ingrijpen door een gecentraliseerde staat en Victor Aimé Huber vond het wenselijk dat proletarische individuen en families zich zouden verenigen en organiseren (*Assoziation*), om het pauperisme aan te pakken. Beck, 'Conservatives and the social question', 65, 83.
- 165 Zoals opgemerkt door de conservatieve organisator Ernst Ludwig von Gerlach, in zijn *Aufzeichnungen* 1, 247; geciteerd door Wolfgang Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution in Preussen 1848/49. Die Konstituierung des Konservatismus als Partei* (Düsseldorf 1988) 11. Over de conservatieve pogingen om organisaties op te richten rondom de eerste Pruisische Landdag in 1847: ibidem, 55-56 en Schult, 'Partei wider Willen', 39-43.

- 166 Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 12-14.
- 167 'Je größer der verfassungsmäßige Anteil des Volkes an der Leitung der Regierungsangelegenheiten, desto notwendiger ist die Gruppierung der Staatsbürger nach politischen Richtungen, mit anderen Worten die *Organisation politischer Parteien*. Die Bildung einer Partei hat den Zweck, alle Anhänger einer allgemeingrundsätzlichen politischen Richtung zu gemeinsamen Wirken zu vereinigen und hierdurch dieser Richtung den Sieg über Abweichende zu verschaffen. Sie bedingt die *Unterordnung spezieller Meinungsschattierungen* unter allgemeine leitende Grundsätze, wodurch die Geltendmachung jener nicht ausgeschlossen, vielmehr nur dem Kampfe von *Fraktionen* innerhalb der Partei vorbehalten wird. Keine Staatsform, von der absoluten Monarchie bis zur Republik, schließt das Vorhandensein politischer Parteien aus, wenn sie ihnen auch nicht eine gleiche Geltung zugesteht; das *constitutionelle System* insbesondere ist aber von Parteikämpfen unzertrennlich und kann nur durch diese Leben gewinnen.' Von Gerlach, zoals geciteerd bij ibidem, 16.
- 168 Ibidem.
- 169 Aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 612.
- 170 Von Gerlach, zoals geciteerd door Bussiek, '*Mit Gott für König und Vaterland*', 59.
- 171 William J. Orr, *The foundation of the Kreuzzeitung Party in Prussia, 1848-1850* (Madison (wI) 1971) 555; geciteerd bij Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 29.
- 172 'Mein Herz jubelt innerlich, daß wir nun zu der Zeitung auch den Verein haben – mit *einem* Worte, daß sich endlich die *Partei* organisiert. Das Ei war längst da, nun wird es auch bebrütet – hoffentlich fliegt ein junger Adler auf, der den Schlangen am Felsen die Köpfe zerhackt.' Brief (9-7-1848) van Heinrich Leo in Halle aan von Gerlach, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund 11*. Briefe/Denkschriften/Aufzeichnungen, 540.
- 173 David E. Barclay, 'The Court Camarilla and the Politics of Monarchical Restoration in Prussia, 1848-58', in: Jones en Retallack, *Between reform, reaction, and resistance*, 123-156.
- 174 Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 87-99; Hachtmann, *Berlin 1848*, 612.
- 175 Zie de open brief waarin de Verein für König und Vaterland de Maartrevolutie aanduidt als een samenzwering door Franse en Poolse revolutionairen. Het gevolg van de revolutie wordt afgeschilderd als dood, anarchie en moreel verval; de verworven vrijheden worden toegeschreven aan de vrijwillige concessies die de koning al aan de vooravond van de revolutie had gedaan. 'An die Provinzen' (8-7-1848), Friedländer Band 3, doc. 303.
- 176 Een alliantie onder een 'Banner der Konservativen' was het onderwerp van discussie in de *Kreuzzeitung* tussen Von Gerlach en Stahl in juli 1848. Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 98. Zie de parallel in beeldspraak met de vroege arbeidersbeweging, verwoord in de titel van het boek van Thomas Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*.
- 177 Konrad Canis, 'Verein für König und Vaterland 1848/49', in: Dieter Fricke ed., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945* 2 (Berlijn (DDR) 1970) 730-734.

- 178 Gebaseerd op de gegevens van 78 personen; Hachtmann, *Berlin 1848*, 277.
- 179 Ibidem. Deze statistiek is niet volledig betrouwbaar, omdat Hachtmann slechts tien leden heeft getraceerd.
- 180 'Allgemeine Übersicht der Thätigkeit des Berliner Preußen-Vereins für constitutionelles Königthum; 21.5.1848 bis 18.7.1848'; Friedländer Band 3, doc. 385. Zie ook de affiches 'Volks-Justiz' en 'An das Volk!', gepubliceerd door de Preußenverein für konstitutionelles Königthum, ZLBI resp. Mappe 3, docs. 224-345 (juni 1848) en Mappe 4, docs. 120-229 (juli 1848) (exacte nummers onbekend).
- 181 Friedländer Band 3, doc. 432.
- 182 Hachtmann, *Berlin 1848*, 606-607.
- 183 Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 150-152.
- 184 Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 169.
- 185 Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 150-152; Hachtmann, *Berlin 1848*, 287n., 607.
- 186 Deze variant van het conservatisme is wel *Reformkonservatismus* genoemd; Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1815-1845/49. Band 11: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen 'Deutschen Doppelrevolution'* (München 1987) 452.
- 187 BZH 199 (30-8-1848); Friedländer Band 4, doc. 66.
- 188 Dit vooral tot frustratie van de machtige adel in de landelijke provincie Pommeren. Zie Klaus Klatte, *Die Anfänge des Agrarkapitalismus und der preussische Konservatismus* (Hamburg 1974) 302ev.; Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 30.
- 189 BZH 199 (30-8-1848); Friedländer Band 4, doc. 66.
- 190 Konrad Canis, 'Verein zur Wahrung der Interessen des Grundbesitzes und des Wohlstandes aller Volksklassen 1848-1852', in: Dieter Fricke ed., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945 2* (Berlijn (DDR) 1970) 786-788; Hachtmann, *Berlin 1848*, 612-614.
- 191 BZH 199 (30-8-1848); Friedländer Band 4, doc. 66.
- 192 Canis, 'Verein zur Wahrung'; Hachtmann, *Berlin 1848*, 612-614.
- 193 'Man mag über politische Klubs denken wie man will, soviel ist gewiß, daß man auch hier den Feind auf seinem eigenen Felde bekämpfen muß, wenn man nicht zu Grunde gehen will. Es liegt eine wunderbare Kraft in der regel- und planmäßigen Tätigkeit einer Korporation. Sobald zwanzig, dreißig Gesinnungsgenossen zu regelmäßigen Zusammenkünften sich vereinigen, zu Beratungen, wie sie im Interesse ihrer Sache wirken können, und zu gemeinschaftlichem Auftreten vor dem Publikum, so gewinnen sie als Korporation eine Macht und einen Einfluß, welche sämtliche Einzelne als solche, und wären ihrer auch zehnmal mehr, nie gehabt haben würden... Das übrige in lauter Atome gespaltene Publikum hat auch, einer solchen Korporation gegenüber, weder Selbstbewußtsein noch Widerstandsbereitschaft. So kann eine kleine Minderzahl mit ihrer, der großen Menge völlig entgegengesetzten Überzeugung, diese dennoch beherrschen, wenn sie als Korporation, als politischer Club gegenübersteht.' Mijn cursief in vertaling. Gepubliceerd in de *Kreuzzeitung* (2-9-1848), ook geciteerd bij Schult, 'Partei wider Willen', 55; Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 87.

- 194 Bussiek, 'Mit Gott für König und Vaterland!', 60.
- 195 'Zu dem "Verein für König und Vaterland" will ich beitragen, aber nicht in den Versammlungen erscheinen. Das kann ich nicht gut. Ich hoffe noch immer, wie denn das auch schon zum Theil geschehen ist, daß die äußeren Begebenheiten uns den Weg weisen werden, den wir zu gehen haben...' Brief (12-7-1848) van Leopold aan Ernst Ludwig von Gerlach, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund* 11, 545.
- 196 Bussiek, *Mit Gott für König und Vaterland!*, 60.
- 197 Brief (12-7-1848) van Leopold aan Ernst Ludwig von Gerlach, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund* 11, 545.
- 198 Hachtmann, *Berlin 1848*, 513, 830-832; Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*.

Een democratisch laboratorium

- 1 'Nicht mehr von Gottes Gnaden, / Soll Einer König sein; / Die Bauherr'n der Barrikaden / Setzen Könige ab und ein. // Sie litten großen Schaden, / An der Seine jüngst und Spree, / Es thaten die Barrikaden, / Den Könige dort gar weh.' Dit zijn de eerste twee strofen van het gedicht waarmee de Hamburgse journalist Schirges zijn verslag van zijn reis naar het revolutionaire Berlijn opende; Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand*.
- 2 Kennedy, *The Jacobin Clubs* 1, 3-30, passim; Kennedy, *The Jacobin Clubs* 11; Kennedy, *The Jacobin Clubs* 111. Deze worsteling leefde ook onder de Nederlandse revolutionairen; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005) 115-119.
- 3 Aldus Amann, *Revolution and mass democracy*, 37-39.
- 4 Rosanvallon, *Counter-democracy*, o.a. 12-18. Zie ook de 'monitory democracy' van Keane, *The life and death*, xxvii, 585ev.
- 5 Tenfelde stelt dat de toquevillianse perceptie van verenigingen (*associations*) als 'consensus-building little republics' niet opgaat voor Duitsland in de negentiende eeuw. Het maatschappelijk middenveld bleef er ondergeschikt aan feodale tradities en speciale constitutionele systemen. Verenigingen verergerden de conflicten en verschillen juist. Klaus Tenfelde, 'Civil society and the middle classes in nineteenth-century Germany', in: Bermeo en Nord eds., *Civil society before democracy*, 83-108, aldaar 102-103.
- 6 Treffend is de flyer 'Protest' van de Politische Club (15-4-1848), tegen de aanwezigheid van 6.000 soldaten in de stad. De boodschap aan de regering: 'Nur Vertrauen weckt Vertrauen!' Gevonden in GSPK XII. HA, IV. Ook hierover: Wolfram Siemann, 'Politische Vereine während der Revolution von 1848/49 in Berlin', in: Mieck, Möller en Voss eds., *Paris und Berlin*, 79-87.
- 7 Zie hierover Hubertus Büschel, *Untertanenliebe. Der Kult um deutsche Monarchen 1770-1830* (Göttingen 2006).
- 8 'Wer sich in Preußen auf Revolutionen einlassen will, muß sehr optimistisch, leichtsinnig oder sehr tapfer sein.' Th. Fontane, aldus geciteerd in de inleiding van Gerd Heinrich, bij Prittwitz, *Berlin 1848*, xv.
- 9 De clubs hadden niets (of niet direct) te maken met de 'Volksjustiz' op 9 juni tegen afgevaardigden en de Zeughaussturm op 14 juni; onafhankelijk van de clubs ontstond een 'vulgäre politische Erregung', ook in de vorm 'der harmloseren Straßendemokratie' in de zomer van 1848. 'Mit bizarrem

- Humor in den wirren Debatten der Volksversammlungen bei den "Zelten", den Straßen-"Klubs", den humoristischen Plakaten, Straßenzeitungen und politische Witzblättern.' Griewank, *Vulgärer Radikalismus*, 28.
- 10 'In der ersten Zeit der revolutionären, siegenden Bewegung haben auch wir uns der Klubs, der Versammlungen unter freiem Himmel bedient, haben die Vereine organisiert und reorganisiert, und dennoch müssen wir uns offen gestehen, daß wir bis zum November wenig damit ausgerichtet haben, und daß uns erst die Verfolgungen der Regierungen, ihre drakonischen Gesetze gegen die Vereine, belehrten, welch eine gewaltige Macht in ihnen liege.' Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs* 11, 47.
 - 11 Dinocourt, *De la nécessité*, 22.
 - 12 Zie Joseph M. Besette, 'Deliberative democracy: the majority principle in republican government', in: Robert Goldwin en William Shamba eds., *How democratic is the Constitution?* (Washington 1980) 102-116. Over de latere omgang met het ideaal van 'participatie zonder actie': Cossart, *Le meeting politique*, o.a. 45-82.
 - 13 Dinocourt, *De la nécessité*, 23-24.
 - 14 'ce qui convient à ses intérêt et à sa gloire'; ibidem, 28. Tegenwoordig omarmen innovatoren dit idee als de *wisdom of the crowds*.
 - 15 'Sans les clubs, je le répète, pas de vraie liberté; avec eux, point de despotisme possible'; ibidem, 33.
 - 16 Het essay is ook niet aangetroffen in de uitgebreide archieven van de Club des Clubs, in AN C//933 tot en met 942. Zelfs ontbreekt van Dinocourt elk spoor in Amann, *Revolution and mass democracy* en in Lucas, *Les clubs*.
 - 17 'Die Klubrevolutionäre waren ohne ernsthafte Organisationsgabe, die Bevölkerung war politisch gedankenarm, kleinlich beschränkt und rückständig geblieben; die demokratische Idee war hier ein überhitztes Vereinsthema allzuvieler, zum großen Teile Sport politisierender Literaten, Schreckgespenst oder Reizmittel in der Bürgerschaft, Spielzeug halbhumoristischer Volkstypen, Tummelplatz für die plötzlich befreite und gefeierte Straße der Raufbolde, Arbeitslosen und Halbstarken. Die demokratischen Vereine und Zussamenrottungen konnten nur bramarbasieren, protestieren, revolutionieren.' Aldus de Duitse historicus Karl Griewank over Berlijn 1848 in zijn studie uit 1923, Griewank, *Vulgärer Radikalismus*, 37.
 - 18 Julius Minding, 'Völkerfrühling' (gedicht uit 1848). Zie ook het artikel van Rudolf Jaworski, 'Völkerfrühling 1848', in: Langewiesche ed., *Demokratiebewegung und Revolution*, 36-51.
 - 19 Zie Alexander Büchner, *Das 'tolle' Jahr. Vor, während und nach 1848. Erinnerungen* (Gießen 1900); Ernst Schmitt, *Das tolle Jahr. Ein Roman aus der Revolutionszeit 1848* (Jena 1927).
 - 20 Zolberg, 'Moments of madness'.
 - 21 Bijv. Amann, *Revolution and mass democracy*, 124, 331.
 - 22 Zie Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.
 - 23 Dit is tevens de invalshoek van Sperber, *The European revolutions*.
 - 24 Zo hield de Britse regering voornamelijk de Club Blanqui nauwlettend in de gaten uit angst dat haar radicalisme zou overslaan op Britse revolutionairen. Normanby, *A year of revolution*, 294, 300-301, 358. De Britse ambassadeur Normanby bezag volgens zijn dagboek het radicalisme van Blanqui c.s. ('the

- most violent club in Paris') met afgrijzen, maar veronderstelde dat voor een herstel van de politieke stabiliteit in Frankrijk blijkbaar eerst de totale chaos nodig was waar Blanqui op aankoerste.
- 25 Tocqueville, aldus Haine, *The world of the Paris café*, 10. Dat de clubs de Assemblée Nationale zouden domineren of zelfs opheffen was ook de angst van conservatieven zoals Charles de Rémusat en reden genoeg om de clubs te verbieden: Price, *1848 in France*, 98.
 - 26 Zie Parssinen, 'Association, convention and anti-parliament'. De dreiging die in mei en juni 1848 uitging van de clubs blijkt ook in diverse brieven van bezorgde burgers, die hun eerdere ervaringen met de clubs (en vooral met gewelddadige en terroristische excessen in clubvergaderingen) opstuurden naar de parlementaire enquêtecommissie van de Assemblée Nationale die de mei- en juniopstanden onderzocht; zie AN C//933, onder andere doc. 2623 (een brief van ene Baudry van 2 juli over een vergadering van de Club des Droits de l'Homme op 13 april).
 - 27 Hierin ligt een extra verklaring voor de terughoudendheid in Frankrijk om politieke organisaties op te richten. Daarover: Nicolas Roussellier, 'Brilliant failure. Political parties under the republican era in France (1870-1914)', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.
 - 28 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 346.
 - 29 Morris, 'Clubs, societies and associations', 416-417.
 - 30 Omdat de vraag 'who is in charge?' altijd ter discussie staat in verenigingen, zijn zij het 'key trajectory of disaggregation' en zijn er altijd variaties, de 'democratic ecology of associations': Warren, *Democracy and association*, 8 en 12.
 - 31 Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 26.
 - 32 Zoals Tocqueville en zijn ideeën over democratie en verenigingen (in *Democratie in Amerika*) zijn geïnterpreteerd door Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 7-19.
 - 33 Vgl. de indeling in vijf 'partijen' die zich in 1848 ontwikkelden, beschreven door Dieter Langewiesche, 'Die deutsche Revolution von 1848/49 und die vorrevolutionäre Gesellschaft: Forschungsstand und Forschungsperspektiven', in: *Archive für Sozialgeschichte* (1981) 458-498, aldaar 470.
 - 34 Zie hierover Bernard Rulof, 'The affair' en 'Wine, friends and royalist popular politics'.
 - 35 Hubertus Fischer, 'Konservatismus von unten. Wahlen im ländlichen Preußen 1849/52 – Organisation, Agitation, Manipulation', in: Dirk Stegmann e.a. eds., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Bonn 1983) 69-127; Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*. De *Kreuzzeitung* bleef zelfs nog tot 1939 bestaan als belangrijk conservatief medium.
 - 36 Sperber, *The European revolutions*, 169.
 - 37 Ibidem. Over het falen van het Franse republicanisme in 1848: Fasel, 'The wrong revolution'.
 - 38 Zie hierover het artikel van Nicolas Roussellier, 'Brilliant failure. Political parties under the republican era in France (1870-1914)', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.
 - 39 'Natürlich fielen in der Embryo-Periode des Klubwesens die verschiedenen Parteien zusammen, man kannte noch keine Scheidung und Trennung und

aus einer Versammlung [Hotel de Russie] gingen strahlenförmig der Träger des Radikalismus, der politische Klub und der der konservative Partei, der konstitutionelle, hervor. Von beiden zweigten sich nach und nach wieder einzelne Vereine nach verschiedenen Richtungen hin ab, in denen die Ansichten des Mutterklubs ihren feineren Nuancen nach vertreten wurden.' Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs* 11, 47-48.

- 40 Over deze partijvorming (in heel Duitsland), zie Wettengel, 'Parteibildung in Deutschland', 703-722, passim.
- 41 Sperber, *The European revolutions*, 169, 200-202.
- 42 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 296.
- 43 Geerten Waling, 'Organizing in a moment of madness. Political meetings and clubs in 1848', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.

Epiloog

- 1 In de definitie van een democratie bij Fukuyama: 'the state, the rule of law, accountable government'; Francis Fukuyama, *The origins of political order. From prehuman times to the French Revolution* (New York 2012) 16.
- 2 Robert Dahl noemde als de drie 'essentiële voorwaarden' voor een democratie: de controle over leger en politie door verkozen bewindslieden, een democratisch geloof en politieke cultuur, en het ontbreken van een sterke buitenlandse, democratievijandige macht. Dahl, *On democracy*, 147.
- 3 Over het belang van de bredere 'freedom of public opinion': Manin, *The principles*, 167-175. Over Parijs en Berlijn in 1848: Ursula E. Koch, 'La presse et son public à Paris et à Berlin (1848/49). Une étude exploratoire', in: Mieck, Möller en Voss eds., *Paris und Berlin*, 19-78.
- 4 Een standaardwerk is John Keane, *Democracy and civil society* (Londen en New York 1988). Ook historici zijn door het thema gefascineerd geraakt: Philip G. Nord, *The republican moment. Struggles for democracy in nineteenth-century France* (Cambridge (MA) 1995) 1-14; Bermeo en Nord eds., *Civil society before democracy*.
- 5 Gellner, *Conditions of liberty*.
- 6 Ibidem, o.a. 97.
- 7 Een uitgebreide uitwerking van de democratische functies van verenigingen is Warren, *Democracy and association*.
- 8 Manin, *The principles*, 204-205.
- 9 Zie hierover Maartje Janse, 'Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880', *De Negentiende Eeuw* vol. 35, nr. 4 (2011) 169-187; Bermeo en Nord eds., *Civil society before democracy*, 237-260.
- 10 J.A.W. Gunn, *When the French tried to be British. Party, opposition, and the quest for civil disagreement, 1814-1848* (Montreal & Kingston 2009).
- 11 Zie resp. Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika* (orig. 1835 en 1840; Rotterdam 2011); Tocqueville, *Herinneringen*. Zie ook: Warren, *Democracy and association*, 29-31.
- 12 Craig Calhoun, 'Civil society and the public sphere', in: Michael Edwards ed., *The Oxford handbook of civil society* (Oxford en New York 2011) 311-323.
- 13 Ulrike Spree, 'Der "Bürger" in der Sprache der Revolution', in: Mieck, Möller en Voss eds., *Paris und Berlin*, 89-106.

- 14 Zie het hoofdstuk 'Modular man is a nationalist', in: Gellner, *Conditions of liberty*, 103-112.
- 15 De Leidse rechtsfilosoof Bastiaan Rijpkema noemt dit 'politieke concurrentie' – een principe dat, samen met politieke evaluatie (verkiezingen) en vrije meningsuiting, behoort tot de essentie van de democratie; Rijpkema, *Weerbare democratie*, o.a. 210.
- 16 Sperber, *The European revolutions*, 172.
- 17 Ook de wetten van voor 1848, die politieke vereniging verboden, stimuleerden al een 'Kryptopolitisierung ursprünglich unpolitischer Vereine', zoals turn- en zangverenigingen, maar ook *Germanistentage* en *Burschenschaften* werden al een ventiel voor politieke 'Gestaltungswill' van de gegoede burgerij; Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien', 328.
- 18 Zie hierover Bernard Rulof, 'The affair' en 'Wine, friends and royalist popular politics'. Jeremy Popkin benadrukt dat ook de conservatieven in Lyon in 1848 hadden geleerd om de 'press and mass politics' in te zetten in hun campagne; Popkin, 'Press and elections', 107-108.
- 19 Dit schrijft Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 5, passim. En Dieter Langewiesche waagde zich zelfs aan een teleologische analyse van de 'kryptopolitisierte' verenigingen die al ontstonden in het decennium voorafgaand aan 1848 en die worden begrepen als 'Vorstufen zu organisierten Parteien', want zij schiepen een 'eine zwar verbandsinterne, private Öffentlichkeit, die aber auf die Politik zurückwirkte und den Politisierungsprozeß vorantrieb, der in den 1840er Jahren unverkennbar zunahm.' Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien', 328. Vergelijkbaar is Hardtwig, 'Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen', 34-39.
- 20 Sperber, *The European revolutions*, 169.
- 21 Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 5, passim.
- 22 De Haan en Te Velde schrijven hierover ('Vormen van politiek', 183): 'De groei van goed georganiseerde politieke partijen sprak niet vanzelf maar veronderstelde een ingrijpende verandering van de liberale openbaarheid. Het abstracte beroep op het algemeen belang maakte plaats voor een politiek waarin ruimte was voor passie en identiteit.' De auteurs plaatsen deze transitie voor de Nederlandse politiek rond 1880. Nederland was in dit opzicht nogal laat, in dit boek blijkt dat de politieke cultuur in Parijs en Berlijn in de revoluties van 1848 al een dergelijke transitie doormaakte, terwijl dat in Groot-Brittannië al voor 1848 in gang was gezet.
- 23 Over de strijd om representatie en burgerschap, inherent aan de 'belofte' van 1848, zie de recente Franse studie: Hayat, 1848.
- 24 De innovatie van communicatiemiddelen heeft deze interactie alleen maar gemakkelijker en urgenter gemaakt, zie Rosanvallon, *Democratic legitimacy*, 215-217.
- 25 Louis-Napoléon Bonaparte, *De l'extinction du paupérisme* (1844).
- 26 'Gouverner, ce n'est plus dominer les peuples par la force et la violence ; c'est les conduire vers un meilleur avenir, en faisant appel à leur raison et à leur cœur.' Ibidem.
- 27 Meer hierover bij Paolo Pombeni, 'Typologie des populismes en Europe (19e-20e siècles)', *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* (1997) 48-76, aldaar 55-58.
- 28 Lucas, *Les clubs*, 19-20, 73-79.

- 29 Pombeni, 'Typologie des populismes', 58. Rosanvallon schaaft het bonapartisme onder een nieuwe 'onliberaal-democratische' theorie, die hij het *césarisme* noemt; Rosanvallon, *La démocratie inachevée*, 183-221.
- 30 Pombeni, 'Typologie des populismes', 58. Speciaal hierover Lothar Gall, 'Bismarck und der Bonapartismus', *Historische Zeitschrift* (1976) 618-637.
- 31 Herfried Münkler, *Populismus in Deutschland. Eine Geschichte seiner Mentalitäten, Mythen und Symbole* (s.l. 2012) 41. Zie ook hierover Pombeni, 'Typologie des populismes', 58-60; Lothar Gall, *Bismarck. Der weiße Revolutionär* (Frankfurt am Main 1980). Over de Duitse eenwording en de transformerende rol van organisaties en elites daarbij, lees Biefang, *Politisches Bürgertum*.
- 32 Christoph Nonn, *Bismarck. Ein Preuße und sein Jahrhundert* (München 2015) o.a. 359.
- 33 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 249-250.
- 34 Gall, 'Bismarck und der Bonapartismus', 627n, *passim*.
- 35 Aldus Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 251-252. Wel keerde Kuyper zich nadrukkelijk af van het revolutionaire idee van de volkssoevereiniteit.
- 36 Rosanvallon, *Democratic legitimacy*, 1-5.
- 37 Zie bijvoorbeeld: Rosanvallon, *La démocratie inachevée*. Over de ontwikkeling van de 'age of democracy', die al eerder zou zijn begonnen, toen door middel van een 'growing space for public debate, a greater appreciation of public opinion and more powerful parliaments, ordinary people began to speak out and to organize themselves', zie de bundel van Joost Augusteijn, Patrick Dassen en Maartje Janse eds., *Political religion beyond totalitarianism. The sacralization of politics in the age of democracy* (Basingstoke 2013) 1.
- 38 Zolberg, 'Moments of madness'.
- 39 Giovanni Capoccia en R. Daniel Kelemen, 'The study of critical junctures. Theory, narrative, and counterfactuals in historical institutionalism', *World politics* vol. 59, nr. 3 (2007) 341-369.
- 40 Over deze en andere verklaringen: Horst Lademacher, 'Niederlande und Belgien. Bemerkungen zu den Ursachen revolutionärer Abstinenz', in: Dowe, Haupt en Langewiesche eds., *Europa 1848*, 351-387.
- 41 Over de 'tradities, praktijken en ideeën' die in deze en andere Noord-Europese landen de ontwikkeling van democratieën mogelijk maakten, zie Dahl, *On democracy*, 17-21.
- 42 Aldus Johan Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1941). Zie ook Coos Huijsen en Geerten Waling, *De geboortepapieren van Nederland* (Amsterdam 2014) 182; Wijnand Mijnhardt, *Tot beil van 't menscbdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988); Van Sas, *De metamorfose van Nederland*.
- 43 Koning Willem II stond zelfs handenschuddend met de felste radicalen op straat in Den Haag; Van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1849*, 540. Verklaringen die verder teruggaan in de geschiedenis en die betrekking hebben op de ontwikkeling van het Noordzeegebied zijn te vinden in een studie als Michael Pye, *Aan de rand van de wereld. Hoe de Noordzee ons vormde* (Antwerpen 2014).

Archieven

Achter de archiefnamen staan de afkortingen waarmee ze in de noten zijn aangeduid.

Amsterdam

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG

Berlijn

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (Dalem) GSPK
Landesarchiv Berlin, Sammlung 1848 (F Rep 310) LA F Rep 310
Zentral- und Landesbibliothek Berlin, Zentrum für Berlin-
studien (ZLB):
– Friedländer Sammlung (Universiteitsbibliotheek Łódź) Band 2-5
Friedländer Sammlung 1848 (microfilm, uit de voormalige
Oost-Duitse Berliner Staatsbibliotheek) ZLB I
– Sammlung 1848 (microfilm, uit de voormalige West-Duitse
Amerika-Gedenkbibliotheek) ZLB 2

Parijs

Archives de Paris AdP
Archives de la Préfecture de Police de Paris APP
Archives Nationales AN
Bibliothèque Historique de la Ville de Paris BHVP
Bibliothèque Nationale de France BNF
Cabinet des Estampes, Musée Carnavelet
Centre de Recherche sur l'Histoire du XIXe Siècle, Sorbonne

Gedigitaliseerde bronnen

- archive.org
- 'Archives Unbound: Newspapers of the French Revolution 1848' (British Library Newspaper Library, Colindale, Londen; gale.cengage.co.uk)
- europeana.eu (Friedländer Sammlung)
- digital.zlb.de (LA Sammlung 1848, F Rep 310)
- gallica.bnf.fr
- Friedländer Sammlung en Sammlung 1848 (F Rep 310) zijn gedigitaliseerd en (deels) online beschikbaar

1848. *Volksversammlungen in den Zelten. Kinderstube der Demokratie*, (Berlijn: Förderverein des Heimatmuseums Tiergarten 1998).
- Abensour, Miguel, *Democracy against the state. Marx and the Machiavellian moment* (Cambridge; orig. 1997; 2011).
- Agulhon, Maurice, *Les quarante-buitards* (Parijs 1975).
- , *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*. Cahiers des annales (Parijs 1977).
- , *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880* (Parijs 1979).
- , *The Republican experiment, 1848-1852* (Cambridge, New York en Parijs 1983).
- Aken, N.A.M. van, *Verboden verenigingen* (Leiden 1895).
- Amann, Peter H., 'A French Revolutionary Club in 1848. The Societé Démocratique Centrale' (proefschrift University of Chicago 1958).
- , 'A "Journée" in the making: May 15, 1848', *The Journal of Modern History* 42 (1970) 42-69.
- , *Revolution and mass democracy. The Paris club movement in 1848* (Princeton (NJ) 1975).
- Augusteijn, Joost, Patrick Dassen en Maartje Janse eds., *Political religion beyond totalitarianism. The sacralization of politics in the age of democracy* (Basingstoke 2013).
- Baker e.a., eds., *The French Revolution and the creation of modern political culture* 3 (Oxford 1987).
- Barclay, David E., 'Political trends and movements, 1830-1850. The Vormärz and the revolutions of 1848-1849', in: Jonathan Sperber ed., *Germany 1800-1870* (Oxford 2004) 46-68.
- Beck, Colin. J., *Radicals, revolutionaries, and terrorists* (Cambridge 2015).
- Beck, Hermann, 'Conservatives and the social question in nineteenth-century Prussia', in: Larry Eugene Jones en James Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance. Studies in the history of German conservatism from 1789 to 1945* (Providence (RI) en Oxford 1993) 61-94.
- , *The origins of the authoritarian welfare state in Prussia. Conservatives, bureaucracy, and the social question, 1815-1870* (Ann Arbor (MI) 2000).
- Benda, Ernst, 'In Berlin ist Revolution - Erinnerungen eines Berliners an 1848', *Der Bär von Berlin* (1988) 23-36.
- Berdahl, Robert M., *The politics of the Prussian nobility. The development of a conservative ideology 1770-1848* (Princeton (NJ) 1988).
- Berenson, Edward, 'Organisation und "Modernisierung" in den Revolutionen von 1848', in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche eds., *Europa 1848. Revolution und Reform* (Bonn 1998) 739-769.
- Berger, Helge en Mark Spoerer, 'Economic crises and the European revolutions of 1848', *The Journal of Economic History* vol. 61, nr. 2 (2001) 293-362.
- Bermeo, Nancy Gina en Philip G. Nord eds., *Civil society before democracy. Lessons from nineteenth-century Europe* (Lanham (MD) 2000).

- Bessette, Joseph M., 'Deliberative democracy: the majority principle in republican government', in: Robert Goldwin en William Shambra eds., *How democratic is the Constitution?* (Washington 1980) 102-116.
- Biefang, Andreas, *Politisches Bürgertum in Deutschland, 1857-1868. Nationale Organisationen und Eliten* (Düsseldorf 1994).
- Bleiber, Helmut, Walter Schmidt en Susanne Schötz eds., *Akteure eines Umbruchs: Männer und Frauen der Revolution von 1848/49*, twee delen (Berlijn 2003).
- Bleiber, Helmut, Walter Schmidt en Rolf Weber eds., *Männer der Revolution von 1848* 11 (Berlijn (DDR) 1987).
- Blos, Wilhelm, *Die Deutsche Revolution. Geschichte der deutschen Bewegung von 1848 und 1849* (Stuttgart 1893).
- Boldt, Werner, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens. Fraktionen, politische Vereine und Parteien in der Revolution 1848. Darstellung und Dokumentation* (Paderborn 1971).
- , *Die württembergischen Volksvereine von 1848 bis 1852* (Stuttgart 1970).
- Bonaparte, Louis-Napoléon, *De l'extinction du paupérisme* (1844).
- Börner, Paul, *Erinnerungen eines Revolutionärs. Skizzen aus dem Jahre 1848* (Leipzig 1920).
- Bouton, Victor, *La Patrie en danger au 25 Février 1848. Conspiration du drapeau rouge* (Parijs 1850).
- ed., *Les affiches rouges. Reproduction exacte et histoire critique de toutes les affiches ultra-républicaines placardées sur les murs de Paris depuis le 24 février 1848* (Parijs 1851).
- Brophy, James M., *Popular culture and the public sphere in the Rhineland, 1800-1850* (Cambridge 2007).
- Büchner, Alexander, *Das "tolle" Jahr: Vor, während und nach 1848. Erinnerungen* (Gießen 1900).
- Budge, Ian, 'Direct democracy', in: Paul A.B. Clarke en Joe Foweraker eds., *Encyclopedia of political thought* (Londen en New York 2001) 224-227.
- Büschel, Hubertus, *Untertanenliebe. Der Kult um deutsche Monarchen 1770-1830* (Göttingen 2006).
- Bussiek, Dagmar, *Mit Gott für König und Vaterland! Die Neue Preußische Zeitung (Kreuzzeitung) 1848-1892* (Münster 2002).
- Calhoun, Craig, 'Civil society and the public sphere', in: Michael Edwards ed., *The Oxford handbook of civil society* (Oxford en New York 2011) 311-323.
- Camp, Maxime du, *Souvenirs de l'année 1848* (Parijs 1876).
- Canis, Konrad, 'Verein für König und Vaterland 1848/49', in: Dieter Fricke ed., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945* 2 (Berlijn (DDR) 1970) 730-734.
- , 'Verein zur Wahrung der Interessen des Grundbesitzes und des Wohlstandes aller Volksklassen 1848-1852', in: Dieter Fricke ed., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945* 2 (Berlijn (DDR) 1970) 786-788.
- Capoccia, Giovanni en R. Daniel Kelemen, 'The study of critical junctures. Theory, narrative, and counterfactuals in historical institutionalism', *World politics* vol. 59, nr. 3 (2007) 341-369.

- Castille, Hippolyte, *Histoire de la Seconde République française* 11 (Parijs 1855).
- Chénier, Marie-Joseph, *Œuvres de M. J. Chénier* v (Parijs 1826).
- Clark, Christopher M., 'The politics of revival: pietists, aristocrats, and the state church in early nineteenth-century Prussia', in: Larry Eugene Jones en James Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance. Studies in the history of German conservatism from 1789 to 1945* (Providence (RI) en Oxford 1993) 31-60.
- Clark, Peter, *British clubs and societies 1580-1800. The origins of an associational world* (Oxford 2000).
- Cochut, André, *Les associations ouvrières. Histoire et théorie des tentatives de réorganisation industrielle opérées depuis la révolution de 1848* (Parijs 1851).
- Corti, Egon Caesar Conte, *Geschichte des Rauchens. 'Die trockene Trunkenheit'* (Frankfurt am Main 1986).
- Cossart, Paula, *Le meeting politique. De la délibération à la manifestation (1868-1939)* (Rennes 2010).
- Coutant, Arnaud, 1848. *Quand la République combattait la démocratie* (Parijs 2009).
- Crémieux, Albert, *La Révolution de février. Étude critique sur les journées des 21, 22, 23 et 24 février 1848* (Parijs 1912).
- Dahl, Robert A., *On democracy* (New Haven en Londen 1998).
- Dann, Otto, 'Vereinsbildung in Deutschland in historischer Perspektive', in: Heinrich Best ed., *Vereine in Deutschland. Vom Geheimbund zur freien gesellschaftlichen Organisation* (Bonn 1993) 119-142.
- Davis Randers-Pehrson, Justine, *Germans and the Revolution of 1848-1849* (New York 2001).
- Delvau, Alfred ed., *Les murailles révolutionnaires. Collection complète des professions de foi, affiches décrets, bulletins de la République, fac-simile de signatures* (Parijs 1852).
- Deneckere, Gita, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen 1997).
- Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialien* 1 (Berlijn 1970).
- Dinocourt, Théophile, *De la nécessité de former des clubs* (orig. 1830; Parijs 1848).
- Dorpalen, Andreas, *German history in marxist perspective. The East German approach* (Detroit (MI) 1985).
- Dowe, Dieter, Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche eds., *Europa 1848. Revolution und Reform* (Bonn 1998).
- Dowe, Dieter en Toni Offermann eds., *Deutsche Handwerker- und Arbeiterkongresse, 1848-1852* (Berlijn en Bonn 1983).
- Essbach, Wolfgang, *Die Junghegelianer. Soziologie einer Intellektuellengruppe* (München 1988).
- Everard, Myriam en Mieke Aerts, 'De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip', in: Kloek en Tilmans eds., *Burger*, 173-229.
- Fasel, George W., 'The French election of April 23, 1848: Suggestions for a revision', *French Historical Studies* vol. 5, nr. 3 (1968) 285-298.
- , 'The wrong revolution. French republicanism in 1848', *French Historical Studies* vol. 8, nr. 4 (1974) 654-677.
- Fischer, Hubertus, 'Konservatismus von unten. Wahlen im ländlichen Preußen 1849/52 - Organisation, Agitation, Manipulation', in: Dirk Stegmann e.a. eds., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Bonn 1983) 69-127.

- Foley, Susan K., *Women in France since 1789. The meanings of difference* (New York 2004).
- Fontane, Theodor, *Von Zwanzig bis Dreißig* (1898).
- , *Werke, Schriften und Briefe* v1 (München 1995).
- Fortescue, William, *France and 1848. The end of monarchy* (Londen en New York 2005).
- François, Etienne ed., *Sociabilité et société bourgeoise en France en Allemagne et en Suisse, 1750-1850* (Parijs 1986).
- Fukuyama, Francis, *The origins of political order. From prehuman times to the French Revolution* (New York 2012).
- Furet, François, *La révolution, 1770-1880. De Turgot à Jules Ferry* (Parijs 1988).
- Gallaher, John G., *The students of Paris and the Revolution of 1848* (Carbondale (IL) 1980).
- Gall, Lothar, 'Bismarck und der Bonapartismus', *Historische Zeitschrift* (1976) 618-637.
- , *Bismarck. Der weiße Revolutionär* (Frankfurt am Main 1980).
- Garnier-Pagès, Louis-Antoine, *Histoire de la Révolution de 1848*. Band 1-VIII (Parijs 1862-1870).
- Gebhardt, Hartwig, *Revolution und liberale Bewegung. Die nationale Organisation der konstitutionellen Partei in Deutschland 1848/49* (Bremen 1974).
- Geiger, Ruth-Esther, *Zeitschriften 1848 in Berlin. Die Zeitschrift als Medium bürgerlicher Öffentlichkeit und ihr erweiterter Funktionszusammenhang in den Berliner Revolutionsmonaten von 1848* (Hamburg 1977).
- Gellner, Ernest, *Conditions of liberty. Civil society and its rivals* (Londen 1994).
- Gerlach, Ernst Ludwig von, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund* Band 11. Briefe/Denkschriften/Aufzeichnungen (Göttingen 1970).
- Giele, Jacques, *De pen in aanslag. 1848, het revolutiejaar in Nederland. Lilliputters, fysiologieën, het Dam-oproer en de nacht dat koning Willem 11 liberaal werd* (Purmerend 1998).
- Gilmore, Jeanne, *La République clandestine, 1818-1848* (Aubier 1997).
- Glass, Michael R. en Rueben Rose-Redwood eds., *Performativity, politics, and the production of social space* (New York 2014).
- Godechot, Jacques, *La presse ouvrière, 1819-1850, Angleterre, Etats-Unis, France, Belgique, Italie, Allemagne, Tchécoslovaquie, Hongrie* (Bures-sur-Yvette 1966).
- Gosselin, Ronald, *Les almanachs républicains. Traditions révolutionnaires et culture politique des masses populaires de Paris, 1840-1851* (Parijs en Sainte-Foy 1992).
- Gossez, R., *Les ouvriers de Paris. 1. L'organisation, 1848-1851* (Parijs 1967).
- Gould, Roger V., *Insurgent identities. Class, community, and protest in Paris from 1848 to the Commune* (Chicago (IL) 1995).
- Gretton, Thomas, 'La politique dans le roman historique des années 1820-1840: l'exemple de Théophile Dinocourt', *Revue d'histoire littéraire de la France* vol. 75, nr. 2-3 (1975) 373-388.
- Griewank, Karl, *Vulgärer Radikalismus und demokratische Bewegung in Berlin 1842-1848* (1923).
- Gunn, J.A. W., *When the French tried to be British. Party, opposition, and the quest for civil disagreement, 1814-1848* (Montreal & Kingston 2009).

- Haan, Ido de, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw', in: Kloek en Tilmans eds., *Burger*, 231-275.
- Haan, Ido de en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111, nr. 2 (1996) 167-200.
- Habedank, Heinz e.a., eds., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung. 1. Von den Anfängen bis 1917* (Berlijn (DDR) 1987).
- Habermas, Jürgen, *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (orig. 1962; Cambridge (MA) 1989).
- Hachtmann, Rüdiger, *Berlin 1848. Eine Politik- und Gesellschaftsgeschichte der Revolution* (Bonn 1997).
- Hahn, Hans J., *The 1848 revolutions in German-speaking Europe* (New York 2014).
- Haine, W. Scott, *The world of the Paris café. Sociability among the French working class, 1789-1914* (Baltimore (MD) en Londen 1996).
- Hardtwig, Wolfgang, 'Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland 1789-1848', in: Otto Dann ed., *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland* (München 1984) 11-50.
- , 'Verein', in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck eds., *Geschichtliche Grundbegriffe* 6 (Stuttgart 1990) 789-829.
- Harrison, Carol E., *The bourgeois citizen in nineteenth-century France. Gender, sociability, and the uses of emulation* (Oxford 1999).
- Harsin, Jill, *Barricades. The war of the streets in revolutionary Paris, 1830-1848* (New York 2002).
- Haubtmann, Pierre, *Carnets de Pierre-Joseph Proudhon* 111 (Parijs 1968).
- Hayat, Samuel, 1848. *Quand la République était révolutionnaire* (Parijs 2014).
- Hincker, Louis, *Citoyens-combattants à Paris, 1848-1851* (Villeneuve d'Ascq 2008).
- Hobsbawm, Eric, *The age of revolution. Europe 1789-1848* (Londen 1962).
- Hodde, Lucien de la, *Histoire des sociétés secrètes et du parti républicain de 1830 à 1848* (Parijs 1850).
- Hoffer, Eric, *The true believer. Thoughts on the nature of mass movements* (New York; orig. 1951, 2010).
- Hoffmann, Stefan-Ludwig, *Die Politik der Geselligkeit. Freimaurerlogen in der deutschen Bürgergesellschaft, 1840-1918* (Göttingen 2000).
- , *Geselligkeit und Demokratie. Vereine und zivile Gesellschaft im transnationalen Vergleich 1750-1914* (Göttingen 2003).
- , *Civil society, 1750-1914* (Basingstoke en New York 2006).
- Höfler, Manfred, *Dictionnaire des anglicismes* (Parijs 1982).
- Hollis, Patricia ed., *Pressure from without in early Victorian England* (New York 1974).
- Hoppe, Julius, 'Aufforderung zur Bildung eines politischen Klubs (23-3-1848)', Friedländer, Band 1, doc. 397.
- Houkes, Annemarie en Maartje Janse, 'Foreign examples as eye openers and justification. The transfer of the Anti-Corn Law League and the anti-prostitution movement to the Netherlands', *European Review of History* vol. 12, nr. 2 (2005) 321-344.
- Huard, Raymond, *Le suffrage universel en France. 1848-1946* (Parijs 1991).
- Huijsen, Coos en Geerten Waling, *De geboortepapieren van Nederland* (Amsterdam 2014).
- Hundt, Martin ed., *Bund der Kommunisten, 1836-1852* (Berlijn (DDR) 1988).

- Ihl, Olivier, 'L'urne et le fusil. Sur les violences électorales lors du scrutin du 23 avril 1848', *Revue française de science politique* vol. 60, nr. 1 (2010) 9-35.
- , 'Un autel démocratique: l'urne électorale', in: Vincent Villette ed., *Les Français et le vote depuis 1789*. 11e Colloque historique des bords de Marne (Le Perreux-sur-Marne 2013) 109-126.
- Illner, Eberhard, *Bürgerliche Organisierung in Elberfeld 1775-1850* (Neustadt an der Aisch 1982).
- Innes, Joanna en Mark Philp eds., *Re-imagining democracy in the age of revolutions. America, France, Britain, Ireland 1750-1850* (Oxford 2013).
- Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- , 'Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880', *De Negentiende Eeuw* vol. 35, nr. 4 (2011) 169-187.
- Janse, Maartje en Henk te Velde eds., *Organizing democracy. Reflections on the rise of political organizations in the nineteenth century* (te verschijnen: Basingstoke 2016).
- Jephson, Henry, *The platform. Its rise and progress* (Londen 1892).
- Jessen, Hans ed., *Die Deutsche Revolution 1848/49 in Augenzeugenberichten* (München 1973).
- Jones, Larry Eugene en James Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance. Studies in the history of German conservatism from 1789 to 1945* (Providence (RI) en Oxford 1993).
- Jordan, Erich, *Die Entstehung der konservativen Partei und die preußischen Agrarverbände von 1848* (München en Leipzig 1914).
- Jørgensen, Claus Møller, 'Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848', *European Review of History* vol. 19, nr. 2 (2012) 201-227.
- Keane, John, *Democracy and civil society* (Londen en New York 1988).
- , *The life and death of democracy* (Londen 2009).
- Kennedy, Michael L., *The Jacobin Clubs in the French Revolution I: the first years* (Princeton (NJ) 1982).
- , *The Jacobin Clubs in the French Revolution II: the middle years* (Princeton (NJ) 1988).
- , *The Jacobin Clubs in the French Revolution III: 1793-1795* (New York en Oxford 2000).
- Klatte, Klaus, *Die Anfänge des Agrarkapitalismus und der preussische Konservatismus* (Hamburg 1974).
- Klock, J.J. en W.W. Mijnhart, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Klock, Joost en Karin Tilmans eds., *Burger* (Amsterdam 2002).
- Körner, Axel ed., *1848 - A European Revolution? International ideas and national memories of 1848* (Londen en New York 2000).
- Kroll, Frank-Lothar, *Friedrich Wilhelm IV. und das Staatsdenken der deutschen Romantik* (Berlijn 1990).

- Lalouette, Jacqueline, 'Les insaisissables corporations du premier xixe siècle. Enquête sur les usages d'un mot', in: S. L. Kaplan en P. Minard eds., *La France, malade du corporatisme? xviiie-xxe siècles* (Parijs 2004) 147-170.
- Langewiesche, Dieter, 'Die Anfänge der deutschen Parteien. Partei, Fraktion und Verein in der Revolution von 1848/49', *Geschichte und Gesellschaft* vol. 4, nr. 3 (1978) 324-361.
- , 'Die deutsche Revolution von 1848/49 und die vorrevolutionäre Gesellschaft: Forschungsstand und Forschungsperspektiven', in: *Archiv für Sozialgeschichte* (1981) 458-498.
- ed., *Demokratiebewegung und Revolution 1847 bis 1849. Internationale Aspekte und europäische Verbindungen* (Karlsruhe 1998).
- Laroulantie, Fabrice, *Les ouvriers de Paris au xixe siècle* (Parijs 1997).
- Lattek, Christine, *Revolutionary refugees. German socialism in Britain, 1840-1860* (Londen en New York 2006).
- Laureyssens, Julienne, 'L'esprit d'association and the Société Anonyme in Early 19th Century Belgium', *Revue belge de philologie et d'histoire* (2002) 517-530.
- Le mouvement ouvrier de 1835 à 1848* (Parijs 1979).
- Levinger, Matthew, *Enlightened nationalism. The transformation of Prussian political culture, 1806-1848* (Oxford 2000).
- Liesville, A.-R. de, *Histoire numismatique de la Révolution de 1848 (ou description raisonnée des Médailles, Monnaies, Jetons, Repoussés, etc. relatifs aux affaires de la France)* (Parijs 1877; gevonden in BHVP 109858).
- Linden, Jacques P. van der, *Alphonse Esquiros. De la Bohème romantique à la République sociale* (Heerlen en Parijs 1948).
- Lipp, Carola, 'Bräute, Mütter, Gefährtinnen. Frauen und politische Öffentlichkeit in der Revolution 1848', in: Helga Grubitzsch, Hannelore Cyrus en Elke Haarbusch eds., *Grenzgängerinnen. Revolutionäre Frauen im 18. und 19. Jahrhundert. Weibliche Wirklichkeit und männliche Phantasien* (Düsseldorf 1985) 71-92.
- Lipp, Carola en Beate Bechtold-Comforty, *Schimpfende Weiber und patriotische Jungfrauen. Frauen im Vormärz und in der Revolution 1848/49* (Moos 1986).
- Livesey, James, 'Speaking the nation. Radical republicans and the failure of political communication in 1848', *French Historical Studies* vol. 20, nr. 3 (1997) 459-480.
- Longepied, Amable en Laugier, *Comité révolutionnaire. Club des clubs et la commission* (Parijs 1850).
- Lucas, Alphonse, *Les clubs et les clubistes. Histoire complète critique et anecdotique des clubs et des comités électoraux* (Parijs 1851).
- Manin, Bernard, *The principles of representative government* (Cambridge en New York 1997).
- Marx, Karl, *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon* (1852).
- McKay, Donald C., *The National Workshops. A study in the French Revolution of 1848* (Cambridge en Londen 1933).
- Merriman, John M., *The agony of the Republic. The repression of the left in revolutionary France, 1848-1851* (New Haven (CT) 1978).
- Meyer, Dora, *Das öffentliche Leben in Berlin im Jahre vor der Märzrevolution* (Berlijn 1912).

- Middell, Katharina, 'Soziabilität und Vereine in Frankreich und Deutschland', in: Helgard Fröhlich, Margarete Grandner en Michael Weinzierl eds., *1848 im europäischen Kontext* (Wenen 1999) 184-203.
- Mieck, Ilja, Horst Möller en Jürgen Voss eds., *Paris und Berlin in der Revolution 1848* (Gemeinsames Kolloquium der Stadt Paris, der Historischen Kommission zu Berlin und des Deutschen Historischen Instituts (Paris, 23.-25. November 1992); Sigmaringen 1995).
- Mijnhardt, Wijnand, *Tot heil van 't menschedom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988).
- Minkels, Dorothea ed., *1848 gezeichnet. Der Berliner Polizeipräsident Julius von Minutoli* (Berlijn 2003).
- Morgan, Edmund S., *Inventing the people. The rise of popular sovereignty in England and America* (New York en Londen 1988).
- Morris, R.J., 'Clubs, societies and associations', in: F.M.L. Thompson ed., *The Cambridge Social History of Britain, 1750-1950* (Cambridge 1990) 395-444.
- , 'Introduction', in: Graeme Morton, R.J. Morris en B.M.A. de Vries eds., *Civil society, associations, and urban places. Class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot en Burlington (VT) 2006) 1-16.
- Morton, Graeme, R.J. Morris en B. M. A. de Vries eds., *Civil society, associations, and urban places. Class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot en Burlington (VT) 2006).
- Müller, Frank Lorenz, *Die Revolution von 1848/1849* (Darmstadt 2002).
- Münkler, Herfried, *Populismus in Deutschland. Eine Geschichte seiner Mentalitäten, Mythen und Symbole* (s.l. 2012).
- Nathaus, Klaus, *Organisierte Geselligkeit. Deutsche und britische Vereine im 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen 2009).
- Neef, Helmut, *Vier Tage rote Fahnen in den Straßen von Paris. Die Kämpfe des Pariser Proletariats im Spiegel deutschsprachiger Presse* (Berlijn (DDR) 1983).
- Nemes, Robert, 'Women in the 1848-1849 Hungarian Revolution', *Journal of Women's History* (2001) 193-207.
- Nipperdey, Thomas, *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte* (Göttingen 1976).
- , 'Einheit und Vielfalt in der neueren Geschichte', *Historische Zeitschrift* (1991) 1-20.
- Nonn, Christoph, *Bismarck. Ein Preuße und sein Jahrhundert* (München 2015).
- Nord, Philip G., *The republican moment. Struggles for democracy in nineteenth-century France* (Cambridge (MA) 1995).
- Normanby, Constantine Henry Phipps markies van, *A year of revolution from a journal kept in Paris in 1848* (Londen 1857).
- Obermann, K., *Einheit und Freiheit. Die deutsche Geschichte von 1815-1849 in zeitgenössischen Dokumenten dargestellt* (Berlijn 1950).
- ed., *Flugblätter der Revolution. Eine Flugblattsammlung zur Geschichte der Revolution von 1848/49 in Deutschland* (Berlijn (DDR) 1970).
- Orr, William J., *The foundation of the Kreuzzeitung Party in Prussia, 1848-1850* (Madison (WI) 1971).
- Osterhammel, Jürgen, *The transformation of the world. A global history of the nineteenth century* (Princeton (NJ) 2014).

- Päge, Herbert, *Karikaturen in der Zeitung. Engagierter Bildjournalismus oder opportunistisches Schmuckelement?* (Aken 2007).
- Pardigon, François, *Épisodes des journées de juin 1848* (Parijs 2008).
- Parkinson, John R., *Democracy & public space. The physical sites of democratic performance* (Oxford en New York 2012).
- Parssinen, T.M., 'Association, convention and anti-parliament in British radical politics, 1771-1848', *The English Historical Review* (1973) 504-533.
- Paschen, Joachim, *Demokratische Vereine und preußischer Staat. Entwicklung und Unterdrückung der demokratischen Bewegung während der Revolution von 1848/49* (München en Wenen 1977).
- Pateman, Carole, *Participation and democratic theory* (Cambridge 1970).
- Pitkin, Hanna, *The concept of representation* (Berkeley (CA) 1967).
- Plamenatz, John, *The revolutionary movement in France 1815-1871* (Londen 1968).
- Polasky, Janet, *Revolutions without borders. The call to liberty in the Atlantic world* (New Haven (CT) 2015).
- Poldervaart, Saskia, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagend feminisme van de utopisch socialistin* (Amsterdam 1993).
- Pombeni, Paolo, 'Typologie des populismes en Europe (19e-20e siècles)', *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* (1997) 48-76.
- Popkin, Jeremy D., 'Press and elections in the French Revolution of 1848. The case of Lyon', *French Historical Studies* (2013) 83-108.
- Prades, Pierre, *Ils ont tué le poète. André Chénier (3 octobre 1762 - 20 juillet 1794)* (Parijs 1998).
- Price, Roger ed., *1848 in France* (Ithaca (NY) 1975).
- ed., *Revolution and reaction. 1848 and the Second French Republic* (Londen en New York 1975).
- , *People and politics in France, 1848-1870* (Cambridge 2004).
- Prittwitz, Karl Ludwig von, *Berlin 1848: das Erinnerungswerk des Generalleutnants Karl Ludwig von Prittwitz und andere Quellen zur Berliner Märzrevolution und zur Geschichte Preussens um die Mitte des 19. Jahrhunderts* (Berlijn en New York 1985).
- Putnam, Robert, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton (NJ) 1993).
- Pye, Michael, *Aan de rand van de wereld. Hoe de Noordzee ons vormde* (Antwerpen 2014).
- Quentin-Bauchart, Alexandre, *Rapport de la commission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin et sur les événements du 15 mai* (Parijs 1848).
- Rapport, Mike, *1848. Year of revolution* (New York 2009).
- Rath, Reuben John, *The Viennese revolution of 1848* (orig. 1957; Austin (TX) 2013).
- Reinalter, Helmut ed., *Politische Vereine, Gesellschaften und Parteien in Zentraleuropa 1815-1848/49* (Frankfurt am Main 2005).
- Reynié, Dominique, *Le triomphe de l'opinion publique. L'espace public français du xvie au xxe siècle* (Parijs 1998).
- Ribbe, Wolfgang, *Geschichte Berlins*. Historische Kommission zu Berlin (München 1987).
- Rijn, Jaap van, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010).

- Rijkema, Bastiaan, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2015).
- Robert, Vincent, *Le temps des banquets. Politique et symbolique d'une génération (1818-1848)* (Parijs 2010).
- Rosanvallon, Pierre, *La démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France* (Parijs 2000).
- , *The demands of liberty. Civil society in France since the Revolution* (Cambridge (MA) 2007).
- , *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge 2008).
- , *Democratic legitimacy. Impartiality, reflexivity, proximity* (Princeton (NJ) en Oxford 2011).
- Roßteutscher, Sigrid, 'Advocate or reflection? Associations and political culture', *Political Studies* (2002) 514-528.
- Rulof, Bernard, 'The affair of the Plan de l'Olivier. Sense of place and popular politics in nineteenth-century France', *Cultural and Social History* vol. 6, nr. 3 (2009) 323-344.
- , 'Wine, friends and royalist popular politics. Legitimist associations in mid-nineteenth-century France', *French History* vol. 23, nr. 3 (2009) 360-382.
- Ruttmann, Ulrike, *Wunschbild, Schreckbild, Trugbild. Rezeption und Instrumentalisierung Frankreichs in der Deutschen Revolution von 1848/49* (Stuttgart 2001).
- Sajó, András, 'Militant democracy and transition towards modernity', in: *Militant democracy* (Utrecht 2004) 209-230.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005).
- Satzungen des Handwerker-Vereins in Berlin*, (Berlijn 1848).
- Saville, John, 1848. *The British state and the chartist movement* (Cambridge 1987).
- Saward, Michael, *The representative claim* (Oxford 2010).
- Schirges, Georg, *Der Berliner Volks-Aufstand* (Hamburg 1848).
- Schmitt, Ernst, *Das tolle Jahr. Ein Roman aus der Revolutionszeit 1848* (Jena 1927).
- Schult, Richard, 'Partei wider Willen. Kalküle und Potentiale konservativer Parteigründer in Preußen zwischen Erstem Vereinigtem Landtag und Nationalversammlung (1847/48)', in: Dirk Stegmann e.a. eds., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Bonn 1983) 33-68.
- Schulz, Andreas, 'Vom Volksredner zum Berufssagittor. Rednerideal und parlamentarische Redepraxis im 19. Jahrhundert', in: Andreas Schulz en Andreas Wirsching eds., *Das Parlament als Kommunikationsraum* (Berlijn 2012) 247-266.
- Schwentker, Wolfgang, *Konservative Vereine und Revolution in Preussen 1848/49. Die Konstituierung des Konservatismus als Partei* (Düsseldorf 1988).
- Sewell, William H., 'Corporations républicaines: the revolutionary idiom of Parisian workers in 1848', *Comparative Studies in Society and History* 21 (1979) 195-203.
- , *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848* (Cambridge en New York 1980).
- Siemann, Wolfram, 'Politische Vereine während der Revolution von 1848/49 in Berlin', in: Ilja Mieck, Horst Möller en Jürgen Voss eds., *Paris und Berlin in der Revolution 1848* (Sigmaringen 1995) 79-87.

- Sperber, Jonathan, *Rhineland radicals. The democratic movement and the revolution of 1848-1849* (Princeton (NJ) 1991).
- , *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 2007).
- Spitzer, Alan B., *Old hatreds and young hopes. The French Carbonari against the Bourbon Restoration* (Cambridge (MA) 1971).
- Springer, Robert, *Berlin's Strassen, Kneipen und Clubs im Jahre 1848* (Berlijn 1850).
- Talmon, J.L., *Political messianism. The romantic phase* (Londen 1960).
- Tardy, Jean-Noël, *L'Âge des ombres. Complots, conspirations et sociétés secrètes au XIXe siècle* (Parijs 2015).
- Tarrow, Sidney, 'Cycles of collective action. Between moments of madness and the repertoire of contention', *Social Science History* 2 (1993) 281-307.
- , 'Modular collective action and the rise of the social movement. Why the French Revolution was not enough', *Politics & Society* vol. 21, nr. 1 (1993) 69-90.
- Tchernoff, J., *Le parti républicain sous la monarchie de Juillet* (Parijs 1901).
- , *Associations et sociétés secrètes. La deuxième république, 1848-1851* (Parijs 1905).
- Tilly, Charles, *Popular contention in Great Britain, 1758-1834* (Boulder (CO) en Londen 1995).
- Tilly, Charles en Sidney Tarrow, *Contentious politics* (Boulder (CO) en Londen 2007).
- Tilly, Charles en Lesley J. Wood, *Social movements, 1768-2008* (Boulder (CO) en Londen 2009).
- Timmermann, Heiner ed., *1848. Revolution in Europa. Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen* (Berlijn 1999).
- Tocqueville, Alexis de, *Herinneringen* (orig. 1850; Den Bosch 2010).
- , *Over de democratie in Amerika* (orig. 1835 en 1840; Rotterdam 2011).
- Trox, Eckhard, *Militärischer Konservatismus. Kriegervereine und 'Militärpartei' in Preussen zwischen 1815 und 1848/49* (Stuttgart 1990).
- Turpijn, Joke, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer, 1848-1888* (Amsterdam 2008).
- Valentin, Veit, *Geschichte der deutschen Revolution 1848/49* (Berlijn 1930).
- Veen, Adriejan van, 'Regulation without representation? Independent regulatory authorities and representative claim-making in the Netherlands' (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht 2014).
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).
- , *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- , 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* vol. 28, nr. 3 (2004) 193-205.
- , 'Political transfer. An introduction', *European Review of History* (2005) 205-221.
- , *Van regententaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- , *Spreekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015).
- Veldhuizen, Adriaan van, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015).

- Vernon, James, *Politics and the people. A study in English political culture, c. 1815-1867* (Cambridge 1993).
- Vervelle jr., Auguste, *Au peuple et aux anarchistes* (Parijs 1848).
- Villette, Vincent, 'Apprendre à voter. L'apprentissage du suffrage de masse sous la 11e République dans le département de la Seine (1848-1851)' (proefschrift EHESS Parijs 2011).
- , *Apprendre à voter sous la 11e République. Le suffrage de masse dans le département de la Seine, 1848-1851* (aangepaste publieksversie van voornoemd proefschrift; Parijs 2013).
- Vormbaum, Thomas, 'Die Rechtsfähigkeit der Vereine im 19. Jahrhundert' (Berlijn en New York 1976).
- Vree, Wilbert van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen 1994).
- , *Meetings, manners and civilization. The development of modern meeting behaviour* (Londen 1999).
- Wagener, Hermann, *Erlebtes. Meine Memoiren aus der Zeit von 1848 bis 1866 und von 1873 bis jetzt* (Berlijn 1884).
- Wallon, Jean Gustave, *Revue critique des journaux publiés à Paris depuis la Révolution de février jusqu'à la fin de décembre* (Parijs 1849).
- Ward, David, *1848. The fall of Metternich and the year of revolution* (New York 1970).
- Warnecke, Heinz, 'Das Prinzip des 18. März', *Berlinische Monatsschrift* (1998) 23-28.
- Warren, Mark E., *Democracy and association* (Princeton (NJ) en Oxford 2001).
- Wassermann, Suzanne, *Les clubs de Barbès et de Blanqui en 1848* (Parijs 1913).
- Wehler, Hans-Ulrich, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1815-1845/49. Band 11: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen 'Deutschen Doppelrevolution'* (München 1987).
- Weigel, Sigrid, *Flugschriftenliteratur 1848 in Berlin* (Stuttgart 1979).
- Weißpflug, Hainer, 'Die "Einsame Pappel"', *Berlinische Monatsschrift* (1997) 67-68.
- Welskopp, Thomas, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Bonn 2000).
- Wende, Peter, *Radikalismus im Vormärz. Untersuchungen zur politischen Theorie der frühen deutschen Demokratie* (Wiesbaden 1975).
- Wernicke, Kurt, 'Die Spuren eines Revolutionärs: Revolutionär Gustav Adolph Schlöffel (1828-1849)' & 'Schlöffels neue Spuren', *Berlinische Monatsschrift* 6 & 12 (1999) resp. 53-59 & 22-25.
- , 'Spottlied und Gassenhauer im Vormärz: die "Muckerlieder"', in: Helmut Bleiber, Rolf Dlubek en Walter Schmidt eds., *Demokratie und Arbeiterbewegung in der deutschen Revolution von 1848/49. Gesellschaft - Geschichte - Gegenwart* 22 (Berlijn 2001) 42-51.
- Wettengel, Michael, *Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum. Politische Vereine und Revolutionsalltag im Großherzogtum Essen, Herzogtum Nassau und in der Freien Stadt Frankfurt* (Wiesbaden 1989).
- , 'Parteibildung in Deutschland. Das politische Vereinswesen in der Revolution von 1848', in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche eds., *Europa 1848. Revolution und Reform* (Bonn 1998) 701-737.

Wilhelmy, Petra, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)* (Berlijn en New York 1989).

Wolff, Adolf, *Berliner Revolutions-Chronik. Darstellung der Berliner Bewegungen im Jahre 1848 nach politischen, sozialen und literarischen Beziehungen*. 3 delen (Berlijn 1851).

Wright, Vincent, *Les préfets de Gambetta* (Parijs 2007).

Zanten, Jeroen van, *Koning Willem II, 1792-1849* (Amsterdam 2013).

Zolberg, Aristide R., 'Moments of madness', *Politics & Society* 2 (1972) 183-207.

Zschocke, Helmut, *Die Berliner Akzisemauer. Die vorletzte Mauer der Stadt* (Berlijn 2007).

Op 24 mei 2016 promoveerde ik op dit proefschrift aan de Universiteit Leiden. Allereerst dank ik daarom mijn promotor, prof. dr. Henk te Velde, voor zijn vertrouwen en zijn stimulerende adviezen. Mijn copromotor dr. Maartje Janse ben ik zeer erkentelijk voor alle tijd die zij stak in het grondig en geduldig becomingentariëren van mijn hoofdstukken en artikelen. Ook ben ik dank verschuldigd aan de leden van mijn promotiecommissie, prof. dr. Jeroen Duindam, dr. Eric Storm, prof. dr. Gita Denekere, dr. Bernard Rulof en prof. dr. Niek van Sas, die mij in de laatste fase van nuttig commentaar voorzagen.

Met veel plezier kijk ik terug op de samenwerking met Anne Heyer, collega-promovenda in het NWO-project 'The Promise of Organization', waarin dit proefschrift tot stand is gekomen. Tijdens onze gezamenlijke *Werdegang* van pas afgestudeerden naar wetenschappers werkten Annes optimisme, energie en humor aanstekelijk. Ook plezierig was het om samen te werken met de vriendelijke en kundige collega's van het Leidse Instituut voor Geschiedenis, dat is gevestigd in het Huizingagebouw (een mooie, maar ook verplichtende naam). Hetzelfde geldt voor de collega-promovendi van de Onderzoekschool Politieke Geschiedenis en die van de gemoedelijke doch kritische club van 'promovendi van Henk te Velde'. De Leidse studenten aan wie ik college mocht geven inspireerden mij door hun intellectuele gretigheid, energie en nieuwe inzichten – een voorrecht voor elke docent.

Tevens dank ik iedereen die verbonden is, of is geweest, aan de Stichting Jonge Historici Schrijven Geschiedenis. Het was een feest om samen met hen het eerste landelijke platform voor beginnende historici op te zetten en nog altijd strekken de mooie projecten van de Jonge Historici tot trots, voldoening en inspiratie.

Een groot deel van dit proefschrift is tot stand gekomen door archiefonderzoek in Parijs, Berlijn en Amsterdam. Ik ben alle

medewerkers van die archieven erkentelijk voor hun behulpzaamheid en adviezen. Ook dank ik Fleur Schopman voor de genereuze huisvesting, die veel bijdroeg aan het gemak en het plezier van mijn leven en werk in Parijs.

Marc Beerens, Michel Melenhorst, Rianne Savenije en anderen van uitgeverij Vantilt in Nijmegen wil ik dankzeggen voor hun vertrouwen en enthousiaste inzet bij het uitgeven van de handelseditie van dit proefschrift.

Tot slot dank ik alle vrienden (m/v) in Amsterdam, Parijs, Berlijn of waar zij zich ook bevinden, die in de afgelopen jaren hebben meegedacht en meegeleefd, me hebben geïnspireerd en gemotiveerd, of die mijn schandalige gebrek aan aandacht in de laatste periode grootmoedig en begripvol hebben gedragen. Speciale vermelding verdienen Lank Bos, Cees Kleijn, dr. Thierry Baudet, Laetitia Houben en mijn trouwe paranimfen dr. Coos Huijsen en dr. Bastiaan Rijpkema. Zonder hen zou ik dit proefschrift nooit hebben kunnen schrijven.

Geerten Waling
Amsterdam, mei 2016

Geerten Waling (Rotterdam, 1986) studeerde geschiedenis en wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam (2004-2010). Zijn researchmaster sloot hij af met een scriptie over religie in het leven en werk van de Franse denker Ernest Renan. Tussen 2010 en 2015 was hij als promovendus en docent verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Sinds september 2015 werkt hij aan dezelfde universiteit als postdoc onderzoeker aan het Instituut voor Publiekrecht (Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden) en tevens aan het Instituut voor Politieke Wetenschap (Faculteit der Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden), waar hij coördinator is van het interfacultaire Profileringsgebied Politieke Legitimiteit. Daarnaast schrijft hij regelmatig opiniestukken, columns en artikelen in o.a. *de Volkskrant*, *Elsevier* en *Leids Universitair Weekblad Mare*. Samen met Coos Huijsen maakte hij voor Elsevier Boeken de (her)uitgaven Ernest Renan, *Wat is een natie?* (2013) en *De geboortepapieren van Nederland* (2014). Van dit proefschrift, *1848 – Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*, verscheen in 2016 een gelijknamige handelseditie bij uitgeverij Vantilt in Nijmegen. Voor meer informatie: www.geertenwaling.nl.

